

Latinka Perović

**Narodna radikalna stranka:
utemeljenje ideologije socijalnog, nacionalnog i
političkog jedinstva srpskog naroda**

Sadržaj

1. Prva politička stranka u Srbiji: ideologija i organizacija.....	6
2. Utemeljitelji: Svetozar Marković i Adam Bogosavljević.....	14
3. Sledbenici: različitim putevima ka istom cilju.....	23
5. Iz dva pravca prema vlasti: radikali u zemlji i u emigraciji.....	40
6. Na vlasti: partijska država radikala.....	53

Niko ne unosi radikalizam u naš narod odnekud sa strane. Naprotiv, on niče iz običajnog prava, iz celokupne društvene stvarnosti Srbije. I pre svega on niče iz srpske porodične zadruge... koren srpskog radikalizma leži u samom narodu, u njegovim *pravim pojmovima i običajima*. Iza fasade *pisanog* ustava u našem narodu uvek postoji *nepisani ustav, zasnovan na običaju*, koji mora biti fundament onog – zvaničnog.

"Srpski radikalizam",
Odjek, 7. maj 1889.

Narodna radikalna stranka predstavlja jednu od ključnih pojava u istoriji Srbije u moderno doba. Ona emanira socijalni i nacionalni kolektivizam srpskog naroda. Prvi se temelji na patrijarhalnim ustanovama srpskog naroda u kojima se on održao pod Turcima – zadruzi i opštini; drugi se temelji na poimanju srpskog naroda kao jedinstvenog organizma. Po samorazumevanju i samodefinisanju narodna – Narodna radikalna stranka otelotvoruje političko jedinstvo srpskog naroda. Time njegov kolektivizam dobija totalni karakter.

Kada se javlja Narodna radikalna stranka? Ko su njene preteče, a ko njeni vođi? Kakav je njihov međusobni odnos, a kakav odnos vođa i masa? Šta je *radikalizam* i koji su njegovi izvori? Kakva je organizacija radikala? Najzad, šta predstavlja nasleđe Narodne radikalne stranke?

Pokušaj da se na pomenuta pitanja odgovori u jednom radu suviše je ambiciozan. Moglo bi se čak reći – pretenciozan. Ali, u radu koji je pred čitaocem, ja sumiram rezultate svojih višedecenijskih istraživanja¹. Osim toga, u radu se oslanjam

¹ Latinka Perović: *Pera Todorović*, Beograd, 1983. / *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, 1-3, Beograd, 1985, 1995. / "Srpski socijalisti i Timočka buna". *Timočka buna 1883. i njen društvenopolitički značaj za Srbiju XIX veka*, Beograd, 1986. / Pera Todorović, *Izabrani spisi*, 1-2. Izabrala i priredila Latinka Perović, Beograd, 1986. / Avram Petrović, *Uspomene*. Priredila Latinka Perović, Gornji Milanovac, 1988. / Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, 1-2. Uvodna studija, izbor i komentari Dr Latinka Perović, Beograd, 1988; "Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića

na obimnu historiografiju Narodne radikalne stranke – kako na onaj njen deo, pretežni, koji je i sam ostao u matrici stranke, tako i na one autore koji su stranci pristupali kao objektu proučavanja.² Ova stranka je bila nezaobilazna za pisce političkih istorija druge polovine XIX i prve polovine XX veka, da bi na prelasku XX u XXI vek

Kralju Milanu", *Miscellanea*, Beograd, 1990, knj. XX / Pera Todorović, *Krvava godina*. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1991. / "Mladi Nikola Pašić", *Razvitak*, Zaječar, 1993, br. 3-4 / *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993. / "Rusija i Evropa N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Srbiji", *Republika*, Beograd, januar 1994. / "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisne srpske države". *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994. / "Predgovor". Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868-1869*, Novi Sad, 1994. / Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd, 1995. / "Još jednom o Svetozaru Markoviću. Povodom 150 godina od rođenja", *Tokovi istorije*, Beograd, 1996, br. 1-2 / "Autobiografija Milije Milovanovića". *Kulturna istorija Svrlijiga*, IV, Svrlijig, 1996. / "Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države (Zakon o ustanovljavanju narodno-sanitetskog fonda i Zakon o čuvanju narodnog zdravlja 1879, 1881)", *Tokovi istorije*, Beograd, 1997, br. 1-2 / "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine", *Život i delo Svetozara Markovića*, Beograd, 1997. / "Nikola Pašić o Narodnoj radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja". *Nikola Pašić. Život i delo*, Beograd, 1997. / Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997. / Isti, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997; *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1-2. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997. / "Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija. Viša ženska škola (1863-1913). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*, Beograd, 1998. / "Stojan Novaković o srpskom radikalizmu", *Tokovi istorije*, Beograd, 1998, br. 1-4 / "Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića". *Slobodan Jovanović. Ličnost i delo*, Beograd, 1998. / "Programi narodne demokratije u Srbiji", *Tokovi istorije*, Beograd, 1999, br. 1-2 / "Delo Pere Todorovića kao istorijski izvor", *Zbornik radova*. Uredila Dr Vesna Matović, Beograd, 1999. / Pera Todorović, *Pisma. Ličnosti i ličnost*. Priredila, uvodnu studiju i komentare napisala Latinka Perović, Beograd, 2000. / "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića. Postavljanje osnova za organizaciju Narodne radikalne stranke". *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd, 2006. / "Politički protivnik kao neprijatelj", *Istorija i sećanje. Studija istorijske svesti*. Odgovorna urednica dr Olga Manojlović Pintar, Beograd, 2006. Vid. i u: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)...* / "Srpska socijalistička levica i nacionalni interes". *Između autoritarizma i demokratije*. Knjiga III. *Nacionalni i državni interes moderne Srbije*. Urednici Dragica Vujadinović i Vladimir Goati, Beograd, 2008. / "Predgovor". Olga Popović Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*. Beograd, 2007. Drugo izdanje.

² U naučnom aparatu ovog rada navedena su ona dela koja sadrže i osvrt na prethodnu historiografiju stranke, njene ideologije, kao i njenih vođa i preteča. Da bih, pak, čitaocu olakšala uvid u brojne izvore koje sam koristila, upućujem ga na svoje radove, u kojima se ovi detaljno navode.

ponovo izronila na površinu i u stvarnosti i u historiografiji.³ Podjednako je bila nezaobilazna i za pisce istorija ustavnosti i političkih stranaka u Srbiji.⁴ O njoj su napisane i nekolike posebne istorije.⁵ Analizirana je ideologija Narodne radikalne stranke.⁶ O njenim pretečama postoji čitava literatura.⁷ O vođima takođe,⁸ a neki od njih su ostavili i svoje uspomene.⁹ Objavljeni su istorijski izvori o ličnostima i događajima koji obeležavaju istoriju Narodne radikalne stranke.¹⁰

³ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, 1-4, Beograd, 1923-1925. / Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I-III, Beograd, 1933. / Isti, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I-III, Beograd, 1934, 1936. / *Istorija srpskog naroda. Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, V1-V2, Beograd, 1985.

⁴ Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1912. / Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936. / Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd, 1946. / Dragoslav Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1951. / Isti, *Osvajanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997.

⁵ Aleksa Ivić, *Istorija Radikalne stranke, Vreme*, Beograd, 1928. / Andrija Radenić, *Istorija Narodne radikalne stranke do Timočke bune*, 1-2, Zaječar, 1988. / Miloš Trifunović, *Istorija radikalne stranke (od postanka do 1903)*, Beograd, 1995. / Branko Nadoveza, *Istorija srpskog radikalizma od 1903. do 1941. godine, Zemunske novine. Nova serija, Zemun, avgust 1997.*

⁶ Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret (1868-1891)*, Beograd, 1990. / A. Л. Шемьякин, *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891)*, Москва, 1998. / Olga Popović Obradović, "O ideološkom profilu radikala u Srbiji 1903-1914", *Tokovi istorije*, Beograd, 1994, br. 1-2.

⁷ "Literatura o Svetozaru Markoviću". Latinka Prović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2 / Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević*, Beograd, 1972. Dalje citirano drugo izdanje: Beograd, 1998. / Latinka Perović, "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"...

⁸ Dragoje Todorović, *Narodni tribun Ranko Tajsić*, Beograd, 1983. / Latinka Perović, *Pera Todorović... Vasa Kazimirović, Nikola Pašić i njegovo doba (1845-1926)*, Beograd, 1990. / Stevan Ignjić, *Narodni tribun prota Milan Đurić*, Užice, 1992.

⁹ Raša Milošević, *Timočka buna 1883*, Beograd, 1923. / Nikola Pašić, "Moja politička ispovest". *Serbia i komentari*, Beograd, 1989. / Pera Todorović, *Krvava godina... / Isti, Ogledalo. Zrake iz prošlosti... / Isti, Srpska stvar u Staro Srbiji. Uspomene na kralja Milana...*

¹⁰ *Ilustrovani radikalni almanah. Građa za pedesetogodišnju istoriju Narodne radikalne stranke*, 1-4, Beograd 1925-1927. / *Timočka buna. Građa*, 1-7, Beograd, 1955-1989. / Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991. / Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)... / Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*. 1-4. Priredili Latinka Perović, Dubravka Stojanović, Đorđe Stanković, Beograd, 1997, 1998. / *Nikola Pašić i*

Mnoštvo istorijskih izvora i njihovo čitanje kroz vreme duže od jednog veka dopuštaju rad konceptualan po karakteru. Tamo gde je izvora malo, priči obično nema kraja: kroz nju se snatri i prede mit. Tamo pak gde postoji obilje izvora, mogući su sažeti pregledi, uopštavanja i povremeni bilansi rezultata nauke. Takvi bilansi izoštravaju suštinu istorijske pojave. Sa nje otpada sve prigodno, utilitarno i efemerno. Postaju vidljiva i ograničenja autora – proistekla iz njihove poistovećenosti sa istraživanom pojavom – da pojavu i objasne. Kako bi jedan medievist rekao:

"Popularisanje dostignuća istorijske nauke podrazumeva uopštavanje. Razume se, što je veće obilje podataka o nekom pitanju to je lakše prilagoditi se tom zahtevu, to prikladniji postaju kao okvir saopštavanja rezultata ograničen prostor i kratko vreme. U suprotnom slučaju, uopštavanje je otežano ili čak onemogućeno, a vremena i prostora nikad nema dovoljno".¹¹

1. PRVA POLITIČKA STRANKA U SRBIJI: IDEOLOGIJA I ORGANIZACIJA

Posle dvanaestogodišnje vladavine liberala (1868-1880), oktobra 1880. godine odstupila je vlada Jovana Ristića, jednog od namesnika posle ubistva kneza Mihaila, i vodećeg liberala od 1868. godine. Njene su glavne tekovine bile: Ustav od 1869. godine, prvi nacionalni ustav, i državna nezavisnost koju je Srbija, posle ratova 1876. i 1877/78. godine, dobila na Berlinskom kongresu 1878. godine. Već 8. januara 1881. godine pojavila se *Samouprava. List politički, ekonomni i književni (organ Narodne radikalne stranke)*. U svom prvom broju, *Samouprava* je objavila Program Narodne radikalne stranke.¹²

Pojavi glasila i programa stranke prethodilo je izdvajanje u Narodnoj skupštini 1880. godine grupe narodnih poslanika, koji su se nazivali radikalima, "dotle poznatim pod imenom socijalista", u poseban Skupštinski klub. Povod za ovo izdvajanje, koji zapravo sadrži *raisonne d'être* Narodne radikalne stranke, bila je Adresa Narodne skupštine vladaocu. Ona je uvek sadržala program vlade. Ovog puta

mitropolit Mihailo. Emigrantska prepiska 1884-1888. Priredio, uvodnu studiju i napomene napisao Andrej Šemjakin, Beograd, 2004.

¹¹ Đorđe Bubalo, "Pisana reč u svakodnevnom životu". *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka.* Priredili Smilja Marjanović – Dušanić, Danica Popović, Beograd, 2004, st. 471.

¹² Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka...*

program vlade mladokonzervativca, odnosno naprednjaka, Milana Piroćanca,¹³ kome je knez Milan poverio mandat posle odstupanja vlade Jovana Ristića. Poslanici manjine odbacili su Adresu većine zbog zaokreta u spoljnoj politici Srbije: udaljavanja od Rusije, a približavanja Austrougarskoj.

U članku "Naš program", koji je objavljen u prvom broju *Samouprave* definisan je karakter programa, odnosno stranke: *praktičan* a ne *teorijski*, *neposredan* a ne *dugoročan* program. Nedvosmisleni su i *izvor* i *utoka* programa. On "nije smišljen u kakvoj pisarnici, njega su gradili ljudi iz naroda, narodni skupštinari... pitan je i seljak u gunjcu i opancima, i narodni sveštenik, i trgovac, i profesor..."¹⁴ program je sklopljen po opštem dogovoru, on nije ničiji posebice, on je nas sviju, on je naše opšte "vjeruju".¹⁵ Jednom napisan i objavljen u prvom broju *Samouprave*, Program Narodne radikalne stranke bio je i njen zauvek napisani program. Stranka je delovala u opoziciji i na vlasti, doživela je podelu, u državi su se menjali ustavi i smenjivale dinastije, vođena su četiri rata – ali program stranke je ostao isti. Nijedan od ovih činilaca – ni svaki za sebe, ni svi zajedno – nije zadržao "u suštinu društvene filozofije sa kojom je stranka i nastala".¹⁶ Štaviše, prva kritika iznutra, 1901. godine, dolazila je sa pozicija odbrane izvornih načela stranke: ekonomske jednakosti i narodnog jedinstva. Obe struje, i staroradikali – zagovornici narodnjačkog socijalizma i samostalci – zagovornici ideja moderne evropske levice, od kraja 1904. godine – i dve stranke, bile su protivnici kapitalizma i "oslanjale su se na isti antiindividualistički mentalitet zbog čega im je, obema, liberalna politička doktrina bila strana i neprihvatljiva".¹⁷

Društvena filozofija radikala – *radikalizam* je jedna ideologija, jedna eshatologija. To je uočio još Slobodan Jovanović, ali ga je njegov vlastiti nacionalizam ograničavao da analizu pojave izvede do kraja. Zato je i bio kritičniji

¹³ Latinka Perović, "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka"... / Milan Piroćanac, *Beleške*, Priredila Suzana Rajić, Beograd, 2004.

¹⁴ Među dogovornim stranama nema samo činovnika. Sa stanovišta glavnog cilja Narodne radikalne stranke: *narodne države* zasnovane na *običajnom pravu* i *narodnoj samoupravi*, činovnici su bili socijalno tuđ, a politički tuđinski elemenat. Kralj Milan je neprijateljstvo Narodne radikalne stranke prema Liberalnoj stranci i Naprednoj stranci tumačio činjenicom da su u ovim dvema poslednjim bili pretežno činovnici. Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 108.

¹⁵ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka...* st. 108.

¹⁶ Olga Popović Obradović, "O ideološkom profilu radikala u Srbiji"... st. 74.

¹⁷ Isto, st. 75.

prema *pretečama* nego prema *vođama* stranke.¹⁸ Finu razliku između *preteča* i *vođa*, *vođa* i *mase*, *ideala* i *vlasti* pravio je, nimalo slučajno, jednog od utemeljitelja srpske istoriografije, Stojan Novaković.

U svojoj raspravi *Pera Todorović*, koju je objavio 1908. godine, Slobodan Jovanović je tvrdio da su Svetozar Marković i Pera Todorović "bili đaci ruskih socialisti šezdesetih godina, koji se u neku ruku mogu smatrati kao preteče boljševizma".¹⁹ Kod Markovića je nalazio i sličnosti i razlike sa boljševicima, smatrajući da su ove druge veće. Todorović je, po Slobodanu Jovanoviću, "bio bliži boljševicima od Markovića".²⁰

Stojan Novaković je napravio osvrt na pomenutu studiju, ali je taj njegov rukopis ostao neobjavljen punih devedeset godina.²¹ Novaković je sažeo evoluciju *radikalizma*: pokretači Narodne radikalne stranke, "koliko ih je bilo ostalo" su se "načinili vođi", a za njima i za njihovim "mnogotrajnim pristalicama u narodu" pošla je "gusta masa". Međutim – "Niti su te vođe više predstavljale one idejalne pristalice Svetozara Markovića i Pere Todorovića, niti je među njihovim pristalicama bilo o tome pomena. Ali tu je bila gusta, mnogobrojna masa, i pred njom su bili njeni vođi. Borba je bila uperena protiv vlasti, a u njoj je masa mislila sa svim drugo nego njeni vođi, a ni vođi nisu bili vođi nego po imenu, težnje su diktovane ne od njih nego od mase".²² I kada je, posle ubistva poslednjeg Obrenovića 29. maja 1903. godine, "omašćena i progrušana gomila doprila, na posletku, do vlasti, od pravih pokretača i vođa ostali su samo ljudi sa memoarskim uspomnama. Ljudi s idealima odavno je bilo nestalo iz te gomile".²³ Ali, treba stići do Novakovićevog sažetka.

"Radikalna stranka", prema Slobodanu Jovanoviću, "trebala je da bude jedna vrsta zavere, jedno pobratimstvo na život ili na smrt. Ko bi ušao u stranku, odvajao bi se od celog sveta i postajao protivnik celoga sveta, da bi samo stranci mogao što vernije služiti. Todorović", nastavlja Slobodan Jovanović, "kazuje da je radikalizam pokazivao sve znake religioznog fanatizma, i da nije trebalo mnogo, pa da postane

¹⁸ Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković. Političke i pravne rasprave*, I, Beograd, 1932. / Isti, "Nikola Pašić", *Serbia i komentari za 1989-89*, Beograd, 1989.

¹⁹ Slobodan Jovanović, *Pera Todorović, Političke i pravne rasprave*, I... st. 467.

²⁰ Isto, st. 410-411.

²¹ Latinka Perović, "Stojan Novaković o srpskom radikalizmu"...

²² Isto, st. 330.

²³ Isto.

'moćna religiozna sekta', koja bi prešla međe naše države i raširila se po celom Balkanu".²⁴ Tu su "religioznost", po Slobodanu Jovanoviću, u stranku uneli njeni osnivači, koje je on smatrao sledbenicima ruskih nihilista, a ove pretečama boljševika. Pre svega, Pera Todorović koga je video kao najzaslužnijeg za duh sektaštva kojim je stranka bila skroz prožeta. Ali, kako se ta "religioznost" ne samo brzo primila nego i duboko prodrila i dugo održala?

Socijalna rezonanca te "religioznosti" ogleda se u organizaciji stranke. Statuti Narodne radikalne stranke, koje je u toku leta 1881. godine izradio Pera Todorović, objavljeni su u *Samoupravi* 1. januara iste godine.²⁵ Njima je "religioznost" formatizovana. Organizacija Narodne radikalne stranke temeljila se na bezostatnoj pripadnosti člana organizaciji. Jedan organ proizlazio je iz drugog: iz mesnog odbora – sreski, iz ovog – okružni, iz njega – glavni odbor. Ova čvrsta vertikalna povezanost činila je stranku praktično neuništivom.²⁶ Za razliku od Programa, Statuti su menjani, ali uvek s ciljem da se učvrsti organizacija i ojača jedinstvo stranke.²⁷

Konstituisanje stranke započelo je stvaranjem mesnog odbora u Beogradu 3. decembra 1881. godine. Zatim je nastavljeno "premrežavanje" Srbije mesnim pododborima. Ključnu ulogu u tome, pored Pere Todorovića,²⁸ igrali su opozicioni narodni poslanici. Okupljeni, od 1874. godine, oko Adama Bogosavljevića, školovanog seljaka koji je živio na selu,²⁹ oni su, naročito posle 1878. godine, ojačani

²⁴ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III... st. 7.

²⁵ Latinka Perović, *Pera Todorović*... st. 67-68.

²⁶ Kralju Milanu, koji je verovao u ogromnu moć Glavnog odbora, Pera Todorović je govorio: "Glavni odbor, Veličanstvo, može mnogo, vrlo mnogo, ali ni on ne može sve. Pa i ono 'vrlo mnogo' on može samo dotle, dok radi u duhu i tradiciji te stranke. Čim bi vrdnuo na stranu, postao bi potpuno nemoćan. Ja sam baš to i zamišljao pri izradi statuta strankinih. Zamišljao sam slučajeve, da celoga Glavnog odbora nema, pa da stranka u svom temelju ipak ne bude potresena i da u najkraćem roku stvori sebi nov Glavni odbor." Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*... st. 186.

²⁷ Obrazlažući promene Statuta 1911. godine, Nastas Petrović je rekao: "Statuti su zaista veliki, ali to je došlo otuda što smo hteli da svuda unesemo i malo postupaka za poslove partiske, kako bi bilo jednoobraznosti u radu i kako bi bilo u partiji što jačeg reda". Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka*... st. 406.

²⁸ U toku organizovanja mesnih pododborova, Todorović je za 42 dana obišao 43 mesta. Latinka Perović, *Pera Todorović*... st. 70.

²⁹ Latinka Perović, "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"...

izborom Nikole Pašića za narodnog poslanika³⁰ – predstavljali tvrdnu opoziciju vladi Jovana Ristića, koja je imala da sprovede odredbe Berlinskog ugovora na koje je Srbija obavezana posle sticanja državne nezavisnosti.³¹

Štampani protokoli i priznanice, koje su služile i kao članske karte, dovele su do masovnog učlanjivanja seljaka, koji su činili devet desetina naroda, u Narodnu radikalnu stranku. "Radikali su", smatrao je Slobodan Jovanović, "učinili jednu istorijsku stvar. Oni su prvi politički organizovali seljačku masu u političku stranku".³² Jednu, ako ne definitivnu, a ono svakako dugoročnu stvar.

Ujesen 1883. godine, u Srbiji je bilo 60 mesnih pododбора i hiljade i hiljade članova Narodne radikalne stranke.³³ Njen partner nije više bio ni vladalac, a kamoli kakva druga politička stranka. Organizovanje stranke dobilo je svoju završnicu na Zemaljskoj skupštini, koja je održana na Ilijinim vodama kod Kragujevca, 26-28. jula 1882. godine: 600 narodnih izaslanika iz Srbije prihvatilo je Program i Statute stranke i izabralo njen Glavni odbor. Bazične dokumente stranke obrazložio je na Zemaljskoj skupštini, i na njoj bio glavni govornik, Pera Todorović.³⁴ Za predsednika Glavnog odbora izabran je Nikola Pašić, da na tom mestu ostane punih 45 godina, od osnivanja stranke do svoje smrti (1881-1926).

Politička struja koju su i u Srbiji i van njen nazivali, koja se i sama tako nazivala, *socijalisti, radikali, komunci*, a koja je svoj početak obeležila izdvajanjem iz Ujedinjene omladine srpske 1866. godine,³⁵ navođena u odredbe Statuta, dobila je

³⁰ *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, I...

³¹ "Sama činjenica da su najistaknutiji članovi ove grupe poticali iz raznih krajeva Srbije učinila je da njihov rad, njihovi stavovi, držanje i njihovi zahtevi postanu poznati celoj Srbiji. Adama (Bogosavljević) je prihvatila Krajina, Ranka (Tajsić) – Dragačevo i čačanski kraj. Milija Milovanović pokrenuo je Tamnavu, Dimitrije Katić – Resavu, Miloš Glišić... širio je svoj uticaj na Valjevo i Kolubaru". Dragoje Todorović, *Narodni tribun Ranko Tajsić...* st. 54.

³² Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III... 3.

³³ Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 185-186.

³⁴ "U svojoj vrsti taj govor jeste remek-delo, jedan od najvećih demagoških govora u našoj istoriji, koja demagoškim govorima nikad nije oskudevala... On (Pera Todorović) koji je na kraju krajeva bio samo veliki partijski čovek – veliki partijski novinar, veliki partijski agitator – postigao je u tom trenutku najviše što partijski čovek može postići – naime, video se na čelu mnogobrojne i oduševljene partijske vojske". Slobodan Jovanović, *Pera Todorović...* st. 333.

³⁵ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 1-2...

čvrste organizacione okvire i postala prva politička stranka u Srbiji. Njena pojava je, međutim, ubrzala organizacionu kristalizaciju i druge dve političke struje u Srbiji.³⁶

Konzervativci, mladokonzervativci, naprednjaci, kako su ih nazivali i kako su se nazivali, osnovali su, u jesen 1881. godine, Srpsku naprednu stranku.³⁷ Njeni osnivači bili su obrazovani ljudi koji su po povratku kneza Mihaila iz Evrope sve nade polagali u njega. Da nastave njegovu politiku stvaranja moderne države podsticalo ih je naročito sticanje državne nezavisnosti 1878. godine. Programsku orijentaciju grupe izložio je Stojan Novaković – koji je, uz Milutina Garašanina i Milana Piroćanca, pripadao njenom jezgru, u jednom pismu krajem 1879. godine. To jest, uoči izlaska glasila grupe, lista *Videlo*, čiji se prvi broj pojavio 1. januara 1880. godine.

Stojan Novaković je pisao da će *Videlo* biti "organ nove borbe za popravku našega unutrašnjega stanja, ne manje organ samostalne jedne partije u spoljnim pitanjima... Mlađe i uopšte aktivnije stihije pređašnje tako zvane konzervativne stranke spojile su se s mlađim stihijama pređašnje tako zvane liberalne stranke oko programa, koji će se u programu *Videla* na javnost izneti. *Glavno će biti borba protiv psevdoliberalizma a za iskrenu radnju oko utvrđivanja suvremenih, istinitih, liberalnih i državnih načela*" (podv. L. P.).³⁸

U listu *Videlo*, u programu stranke i u programu svoje prve vlade, naprednjaci su ponavljali kao svoje veruju: "Zakon, sloboda, napredak, to su tri glavne boje u zastavi koju razvijamo, to su tri nerazlučna osnova istinite ustavnosti".³⁹

Odbacujući izolovanost zemlje, njenu "osamljenost na međunarodnom polju" naprednjaci su se zalagali za "bratske sveze u velikoj porodici slavenskih naroda" i za uzajamnost "sa ostalim narodima susednim". Isticali su da ih pogledi "na život međunarodni, štovanje zakona, savesnost u radu i tvrda volja za opšti napredak" svrstavaju u civilizaciju "jevropskih naroda", koju visoko cene.⁴⁰

Kritični prema "psevdo-liberalizmu", to jest prema liberalima od 1868. godine i njihovoj dvanestogodišnjoj vladavini, naprednjaci su prihvatili taktičko savezništvo sa socijalistima, odnosno radikalima, u borbi protiv zajedničkog protivnika. To isto

³⁶ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka, 3...*

³⁷ Pravila su odobrena 30. oktobra 1881. godine. Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...* st. 111.

³⁸ Isto, st. 109.

³⁹ Isto, st. 107.

⁴⁰ Isto, st. 107.

važi i za ove druge: Nikola Pašić je, preko lista *Videlo*, pripremio organizovanje Narodne radikalne stranke.⁴¹ Posle odstupanja vlade Jovana Ristića oni su se razišli, ali ne toliko, kako se u historiografiji smatralo zbog podele vlasti, već zato što su njihovi putevi bili esencijalno različiti putevi. Zbog uloge koju je kralj Milan (Srbija je proglašena za kraljevinu 1882. godine) imao u sukobima radikala sa naprednjacima, historiografija je ovaj sukob personalizovala do granice koja nije dopuštala ulaženje u njegovu suštinu.

Kao prosvেćeni apsolutista, kralj Milan je bio protivnik predstavničke demokratije i, dakako, nije bi sklon samom postojanju političkih stranaka u Srbiji. Ali, suočen sa zadacima koje je Srbija imala posle Berlinskog kongresa, koji ju je praktično stavio na raskršće i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici, a zasut provalom radikalizma, kralj Milan je bio bliži naprednjacima. Ovi su, pak, zbog toga smatrani dvorskom strankom, iako se objektivno nisu identifikovali sa politikom kralja Milana, a pogotovo sa njegovim postupanjem u politici.⁴² U pitanjima spoljne i unutrašnje politike, kralj Milan i Narodna radikalna stranka bili su, zaista – "dve suprotnosti koje se izmiriti ne mogu", "dva suprotna pola".⁴³ Svaka od strana u ovom sukobu ostavila je dovoljno dokaza o nemogućnosti međusobnog pomirenja.⁴⁴ Istoriografska interpretacija sukoba sledila je, međutim, jednu stranu – pobjedničku: radikale i dinastiju Karađorđević. Tako su, umesto da sukob analiziraju, istoričari i sami postajali učesnici u njemu. U stvari, sukob je bio latentan: nove su bile samo njegove personalizacije. Istoriografija je zapravo reflektovala neprevaziđenost sukoba. Ali je, na svoj način, toj neprevaziđenosti i sama doprinosila.

Najzad, politička struja koju su nazivali i koja se nazivala – *liberali*, iako su isticali da su baštinici najstarije političke tradicije u Srbiji (1848, 1858, 1868), poslednji su se organizovali kao politička stranka. Kasneći za radikalima i naprednjacima, stvorili su prvo Družinu za potpomaganje srpske književnosti.⁴⁵ Pokrenuli su list *Srpska nezavisnost*, čiji je prvi broj izašao 1. oktobra 1881. godine.

⁴¹ Latinka Perović, "Nikola Pašić o Radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja"...

⁴² Milan Piroćanac, *Beleške*...

⁴³ Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*...

⁴⁴ "Kralj Milan i Radikalna stranka". Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*...

⁴⁵ Na skupu u Beogradskoj čitaonici, 17. septembra 1881. godine, 74 liberala konstituisalo je Družinu za potpomaganje srpske književnosti izabравši njen upravni odbor.

Uvodnik bez naslova predstavljao je program, a čitaoci su u posebnom članku obavješteni da će list zastupati "pravac i načela Narodne liberalne stranke".⁴⁶

Liberali, koji su dugo vladali, odbacivali su *naglost*, kao i silazak "u arenu demagoške agitacije i zalagali se za *postupnost*. Na glavnom skupu Družine za potpomaganje srpske književnosti, 17. oktobra 1882. godine, Jovan Ristić je izbacio slogan *laboramus* (radimo). Imajući svakako u vidu odstupanje svoje vlade na pitanju Trgovinskog ugovora sa Austrijom, koji je smatrao nepovoljnim za Srbiju, on je dodao: "Ne samo države i pojedinci, no i stranke i družine ne smeju biti ravnodušne prema pitanju dostojanstva."⁴⁷

Politiku liberala određivala su dva cilja. Prvo, "oslobođenje i ujedinjenje raskomadanih pokrajina srpskih". Drugo, "u staranju da se pronađu šire i tvrde osnove, po kojima bi se svi izvori i blagostanja narodnog u Srbiji razumno i prirodno prema istorijskim činjenicama negovali i upotrebili na umnoženje svekolikog umnog i prirodnog bogatstva, te da ojača celina i da se osigura budućnost narodna".⁴⁸

Pomenutim ciljevima liberali su ostali verni. Prilikom donošenja Programa 1888. godine tvrdili su, osnovano, da on "nije nikakva novina".⁴⁹

Ni naprednjaci, ni radikali nisu prihvatili *postupnost* liberala. Za prve je ona bila "psevdo- liberalizam", za druge, ipak – liberalizam. Ali je nacionalni program liberala, uz njihov oslonac na Rusiju, predstavljao osnovu na kojoj je bio moguć sporazum sa njima.⁵⁰ U spoljnoj politici naprednjaka, uz oslonac na Austriju, radikali su videli izdaju *kosovskog predanja* i *zavetnih ciljeva* srpskog naroda, koja sporazum sa njima čini nemogućim. A kada je, 1901. godine, do takvog sporazuma – "fuzije", ipak došlo, on je u stranci izazvao takav potres, čija je posledica bio njen rascep.⁵¹

⁴⁶ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...* st. 48.

⁴⁷ Isto, st. 126.

⁴⁸ Isto, st. 121.

⁴⁹ Obrazlažući ovaj program, kao i sve prethodne, Jovan Ristić je rekao: "Gospodo, narodna ideja, narodna pravoslavna crkva, potpuna ustavnost i mudro, savesno državno kućenje – to su četiri stuba naše narodno-liberalne zgrade, koja vlada svima drugim potrebama, to su stalna nepromenljiva načela našega programa, na koje mogu uticati talasi vremena, mogu ih zaustavljati i prekriti, ali oni će vazda ostati najpouzdanija osnova naših budućih kretanja i naše patriotske nege". Isto, st. 170.

⁵⁰ Sporazum između Narodne radikalne stranke i Narodne liberalne stranke na Cveti 1886. Isto.

⁵¹ Samostalna radikalna stranka. Načela, Program, Statut, Isto.

2. UTEMELJITELJI: SVETUZAR MARKOVIĆ I ADAM BOGOSAVLJEVIĆ

Vođi, pristalice i protivnici Narodne radikalne stranke, a zatim i mnogi njeni isoričari, videli su je kao partiju "kritike svega postojećeg", koja ima cilj da "podrije osnove sadašnjeg (t.j. tadašnjeg – L. P.) društvenog sistema: kao revolucionarnu partiju."⁵² Većina njih je smatrala da stvarna istorija Narodne radikalne stranke počinje pre njenog formalnog organizovanja: sa podelom u Ujedinjenoj omladini srpskoj, na liberale (političke slobode) i socijaliste (društveno pitanje ili "pitanje o hlebu"), i sa kritikom Ustava od 1869.⁵³

Utemeljiteljima Narodne radikalne stranke smatrani su Svetozar Marković i Adam Bogosavljević.⁵⁴ Oni su delovali istovremeno i povezano.⁵⁵ Njihove uloge, međutim, bile su različite. Svetozar Marković je bio *preteča* ili, kako bi Stojan Novaković rekao, *pokretač*, a za Jovana Skerlića – *sejač ideja*. Zastupajući ih u Narodnoj skupštini, kao narodni poslanik, Adam Bogosavljević ih je pojednostavio, i učinio razumljivim seljaku. U stvari, on ih je sveo na ono što je za Svetozara Markovića bila inicijacija. To, međutim, nije bila dogovorena podela uloga: to su bila dva nivoa bez čijeg razlikovanja nije moguće razumeti trajni značaj Svetozara Markovića u srpskoj istoriji.

Rad Svetozara Markovića, koji je, skoro jedan i po vek, zaokupljao istoričare, filozofe, ekonomiste, sociologe, politologe, pedagoge – sažet je u jednoj deceniji. Kao državni stipendista, Marković je, 1866. godine, otišao u Rusiju, i upisao se na Višu školu za saobraćajne inženjere u Petrogradu. Vreme kad je on stigao u Rusiju bilo je za ovu zemlju granično, a za Markovića odlučujuće.

Reforme koje su u Rusiji izvršene na samom početku šezdesetih godina (1861) bile su delimične. Pokret koji je zahtevao oslobođenje seljaka i računao sa revolucijom, bio je pogođen represijom. Njegov ideolog, N. G. Černiševski je, 1862. godine, uhapšen, a 1864. godine osuđen na sedam godina zatvora i doživotno progonstvo u Sibir. U tajnim revolucionarnim kružocima, sa kojima je Marković

⁵² Latinka Perović, "Nikola Pašić o Radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja"... st. 58.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto. / "Govor Nikole Pašića u Zaječaru", Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori*... st. 331 / Latinka Perović, "Politička upotreba smrti"... st. 113.

⁵⁵ Latinka Perović, "Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine"...

došao u dodir, Černiševski je smatran učiteljem, kome je martirstvo dalo još i oreol. Sam Marković je Černiševskog smatrao najdubljim reformatorom XIX veka uglavnom zbog dve njegove ideje: ideje o mogućnosti preskakanja istorijskih faza, to jest neponavljanja puta koji su u svom razvoju prošli zapadnoevropski narodi, kapitalizma i podele naroda na klase i staleže, a zatim ideje o sveobuhvatnom karakteru reforme, koja je "obuhvatala celog čoveka i celo društvo: porodicu, opštinu, državu, sve osnovne pojmove o religiji, svojini, vaspitanju, politici, narodnosti i t.d."⁵⁶

U ovim idejama, Marković je našao formulu za razvoj vlastitog naroda, koji ne bi dovodio u pitanje negov patrijarhalni supstrat. Ali, ako je Bogosavljević Markovićeve ideje lišio altruizma, Marković je ideje Černiševskog primio bez njihovog filozofskog konteksta, uzimajući njihov akcioni karakter.

Zainteresovan za revolucionarni pokret u Evropi, ali već ugrožen rastućom represijom u Rusiji, Marković je, uproleće 1869. godine, otišao u Cirihi. Tamo je zatekao grupu srpskih studenata, koji su imali svoje udruženje – *Zadruga*.⁵⁷ A naročito brojnu rusku revolucionarnu emigraciju, na koju su srpski studenti i najviše bili upućeni.⁵⁸ Bez uvida u unutrašnja strujanja u ruskoj revolucionarnoj emigraciji i njihov odjek, Markovićeve ideje, srpski socijalizam i radikalizam, ostaju bez glavnih pretpostavki da se razumeju i objasne.⁵⁹

U ruskoj revolucionarnoj emigraciji postojale su tri struje. Svaka od njih nailazila je na odjek i imala pristalice među srpskim studentima u Cirihi. *Anarhisti* (M. A. Bakunjin), koji su smatrali da je narod, revolucionar po instinktu, uvek spreman za revoluciju: treba *ići u narod*, da bi se od njega učilo. *Jakobinci i blankisti* (P. N. Tkačov, S. G. Nečajev) – po kojima čvrsto organizovana revolucionarna manjina političkom revolucijom osvaja vlast i pomoću vlasti vrši socijalnu revoluciju u interesu naroda. *Najzad, progresisti, evolucionisti, postepenci, narodnjaci*, kako su

⁵⁶ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 2m st. 176-177.

⁵⁷ Udruženje srpskih studenata u Rusiji zvalo se *Opština*.

⁵⁸ O ruskoj revolucionarnoj emigraciji dosta je pisano. Najnovija i dosada najiscrpnija je knjiga: Михаил Шишкин, *Русская Швейцария – литературно-исторический кушеводитель*, Москва, 2006.

⁵⁹ Latinka Perović, "Ruski blankizam i jakobinizam". *Planirana revolucija*, Beograd – Zagreb, 1988. / "Rodonačelnik ruskog socijalizma". Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, Podgorica, 1999. / "Petar Lavrovič Lavrov". Petar Jlavrov, *Istorijska pisma*, Podgorica, 2000. / "Petar Aleksejevič Kropotkin". Petar Kropotkin, *Etika*, Podgorica, 2004. / "Mihail Aleksandrovič Bakunjin". Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, Podgorica, 2008.

se sve već nazivali (P. L. Lavrov) – koji su pozivali revolucionarnu omladinu na *odlazak u narod*. Ali, za razliku od anarhista, s ciljem da u narod unosi znanje i svest, i priprema ga za revoluciju. Za njih je, za razliku od jakobinaca i blankista, revolucija uvek delo naroda – i u pripremi i u završnici. Ali, *spiritus movens* je revolucionarna partija.

Srpski socijalisti su najtešnje veze imali sa ovom trećom strujom.⁶⁰ Ona je bila najbliža Svetozaru Markoviću. Zajedno sa svojim sledbenicima, on je njenom rodonačelniku, Petru Lavrovu, dugovao koncepciju revolucionarne narodne partije, koju je ovaj izložio u svojim čuvenim *Istorijskim pismima*: Marković je za njih znao još dok je bio u Rusiji. Prema toj koncepciji, revolucionarna narodna partija otelovljuje jedinstvo "kritički mislećih ličnosti" i naroda. Pripadnik partije je prema partiji u istom odnosu u kome je organ prema organizmu. Protivnik partije, pre svega zagovornik liberalizma, njen je neprijatelj, i prema njemu su dopuštena sva sredstva.

Da bi se narod pokrenuo, njemu, smatrao je Marković, mora biti poznat oblik novog društva. A da bi se to postiglo, potrebna je *pokretačka manjina* "koja ima poverenje naroda i koja je toliko snažna i sposobna da može dati pravac narodnom pokretu, organizovati revoluciju i utvrditi stalan put društvenom preobražaju".⁶¹ Ta manjina predstavlja "prave obrazovane (ljude), a ne nadriknjige", one koji su "odrasli na 'proji' i 'skobu'", za koje je "sasvim nemoguće" da svoje interese odele "od interesa naroda".⁶² Nema nikakve sumnje, da su Marković i njegovi sledbenici tu pokretačku manjinu, kao sô naroda, prepoznali u sebi.

Zbog svog članka "Srpske obmane", koji je bio kritika Ustava od 1869. godine, Marković je izgubio državnu stipendiju i morao je, 1870. godine, da se vrati u Srbiju. Započelo je grozničavo petogodišnje razdoblje, poslednje razdoblje u Markovićevom dvadesetdevetogodišnjem životu. Jedan za drugim, izlazili su listovi: *Radnik* (1871), *Javnost* (1873), *Glas javnosti* (1874), časopis *Rad* (1874) i poslednji u ovom nizu – list *Oslobođenje* (1875). U isto vreme, Marković je pokušavao sa

⁶⁰ Latinka Perović, "Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije 'Vpered' od 1875. do 1877. godine". *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji...*

⁶¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 2... st. 188.

⁶² Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 22.

osnivanjem proizvođačkih i potrošačkih zadruga i učestvovao u pripremama ustanka na Balkanu.⁶³

Listovi su bili cenzurisani i zabranjivani. Da bi izbegao kazne zbog štamparskih krivica, Marković je, 1872. godine, emigrirao u Novi Sad.⁶⁴ Tamo je nastao njegov programski rad *Srbija na Istoku*. U Srbiji, u koju se vratio 1873. godine, bio je osuđen na zatvor. Bezmalo je iz Požarevačkog zatvora otišao u Trst na lečenje, da se otuda nikad više ne vrati. Do kraja nije odustao. Bio je jedan od onih, kako je za njega rekla Isidora Sekulić – "što ne odumljuju kad naume... i ne spavaju dok ne umru".⁶⁵

Svetozar Marković je poznao sva važnija socijalistička učenja u Zapadnoj Evropi (Sen-Simon, Furije, Luj Blan, Prudon, Lasal, Marks). Barem onu njihovu suštinu na koju su ona politički, akciono, bila svodiva. Zbog toga se više od jednog stoleća nastojalo ustanoviti čiji je uticaj kod njega preovladao, i šta je on zapravo bio: socijalista, socijalista utopista, agrarni socijalista, revolucionarni demokrata, marksista. Od toga je zavisio i čijom je pretečom smatran: radikala, socijalnih revolucionara, socijaldemokrata, komunista. Ustanovljavane su i različite Markovićeve evolucije: od liberala ka socijalisti, od socijaliste utopiste i revolucionarnog demokrate ka marksisti. Kod Markovića je, međutim, postojala samo jedna evolucija: ona koju obeležava njegov raskid sa srbijanskim liberalima 1869. godine. Čitav njegov rad posle toga protekao je u borbi protiv liberalizma, koji u Srbiji jedva da je bio u začetku. U polemikama sa Vladimirom Jovanovićem, rodonačelnikom ideje liberalizma u Srbiji, i Dragišom Stanojevićem, koji je, ako sam nije bio liberal, o liberalizmu dovoljno znao, da je mogao da tvrdi da on u Srbiji ne postoji – Marković je razvijao učenje o jedinstvu socijalne i nacionalne revolucije. Proizvoljnosti u interpretaciji ovog učenja mogu se izbeći samo ako se ono situira u vlastiti istorijski kontekst.

Socijalistička učenja u Zapadnoj Evropi bila su reakcija na industrijsku revoluciju i imala su u vidu socijalnu revoluciju po uzoru na Francusku revoluciju.

⁶³ Vaso Vojvodić, "Spomenica Miletićeve 'Srpske narodne slobodoumne stranke' i 'Glavnog odbora za srpsko oslobođenje' Kneževskom namesništvu u Srbiji o dizanju ustanka na Balkanu 1872. godine". *Svetozar Marković. Život i delo*, SANU, Beograd, 1977.

⁶⁴ Dr Kosta Miutinović, "Svetozar Marković u Novom Sadu". Istraživanja, IV, Novi Sad, 1975.

⁶⁵ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 2... st. 58.

Revolucionarni subjekt je, međutim, bio nov: umesto trećeg staleža, revolucionarne buržoazije – četvrti stalež, industrijski proletarijat. Osim toga, posle Francusko-pruskog rata i poraza Pariske komune, nasuprot rastućem pangermanizmu, isticano je slovensko pitanje.⁶⁶ Ova situacija je u inteligenciji Rusije, zemlje koja je bila u dubokom zakašnjenju, generirala ideju neponavljanja zapadnoevropskog puta i ubrzanje istorije putem revolucije. Novi principi: zajednička svojina, udruživanje, solidarnost – koje su proklamovala socijalistička učenja sačuvani su u ruskom *miru*, *artelju* i *opštini*, odnosno u srpskoj *zadrugi* i *opštini*. Zaostalost se uzimala kao prednost: moguće je izbeći podelu društva na klase, eksploataciju, proletarizaciju čitavih naroda. Onima koji poslednji dođu, pisao je Hercen – ne kosti već koštana srž. Svetlost dolazi sa Istoka.⁶⁷

Uzimajući u obzir uzroke i posledice društvene i političke borbe u Zapadnoj Evropi, Marković je nastojao ne samo da sagleda stanje u kome se Srbija nalazi, već i da njen razvoj usmeri u pravcu društva zasnovanog na načelima *nove nauke-socijalizma*. Bio je svestan ogromnog zakašnjenja: "Naš ekonomski stroj, naša prosveta, naš građanski i politički poredak spadaju među najnesavršenije u Evropi".⁶⁸ Ali, iz ove činjenice on ne izvlači zaključak da zakašnjenje treba smanjiti preuzimanjem načela zapadnoevropskog društva. Naprotiv, u kritici toga društva koju su izvršila revolucionarna učenja u Zapadnoj Evropi, Marković je nalazio dokaz da Srbija ne treba da ponavlja put koji je Zapadna Evropa prošla, već da treba da uzme ono do čega je Evropa stigla. Suprotno bi za njega, kao i za njegove ruske učitelje, značilo novo zakašnjenje.

"Naš je zadatak", pisao je Marković 1873. godine, "ne da uništimo kapitalističko gazdinstvo, koje u stvari i ne postoji, već da malu patrijarhalnu svojinu preobrazimo u zajedničku i da tako *preskočimo celu jednu istorijsku epohu ekonomskog razvitka – epohu kapitalističkog gazdinstva...* od ove osnovne tačke mi smo uvek polazili, kad smo udešavali našu socijalističku radnju u Srbiji – jer smo u Srbiji poglavito i radili."⁶⁹

Načelu privatne svojine kao osnovi lične slobode, Marković je suprotstavio udruživanje rada i zajedničku svojinu, kao uslov ukidanja eksploatacije i osnovu

⁶⁶ Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija...*

⁶⁷ Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam...* st. 55-56.

⁶⁸ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka, 2...* st. 304.

⁶⁹ Isto, st. 301.

slobode. Iz toga je proizlazilo i odgovarajuće shvatanje države: modernoj državi, koja je odvojena od društva, i koja ima isključivo političku funkciju – suprotstavio je narodnu državu, koja je "isto što i uređeno društvo". Narodna država se temelji na načelu narodnog suvereniteta, a unutrašnje ustrojstvo raznih ustanova i državnih organa na načelu samouprave (decentralizacije) i načelu izbora. Narod se mora starati da svaki član društva bude u isto vreme i proizvođač; on se mora, dakle, starati da ukine sve ideološke staleže u društvu kao: sudije, zakonodavce, advokate, kao i policiju i vojnike. Svaki građanin treba da je branilac zemlje i čuvar poretka; a širenjem obrazovanja, proizvodni radnik treba u isto vreme da postane sposoban da vrši one poslove što ih danas vrše ona 'stručna' lica iz ideoloških staleža".⁷⁰ Krajnji cilj takve države je ukidanje podele na one koji vladaju i one kojima se vlada. Ali, kako takav preobražaj neće biti izvršen istovremeno u celom svetu, sa stanovišta spoljnih poslova, država ostaje kao celina. Tek sa ostvarenjem socijalnog preobražaja u više država, koji će se izvršiti raznim sredstvima i ići raznim putevima, stvaraju se osnove za nestanak granica.

Za Markovića – "Jedan od najpretežnijih preokreta u umnom razvitku naroda što ga je donela prva srpska revolucija bez sumnje je ona revolucionarna misao pokorene raje: *misao da stvori srpsku narodnu državu koja bi obuhvatala ceo srpski narod*. Ta misao iznesena je, posle propasti srpske, prvi put revolucijom".⁷¹ Tu misao Marković ne napušta. Ona ga, međutim, prisiljava na dvostruko određenje. Savremena socijalistička učenja nisu zaokupljena nacionalnim već socijalnim pitanjem. Marković ih povezuje i rešenje jednog uslovljava rešenjem drugog pitanja. U Srbiji, on se suprotstavlja ideji velike države: obnovi srednjovekovne države. Njegova kritika velikodržavne ideologije izazvala je, smatrao je Slobodan Jovanović, krizu srpskog nacionalizma.⁷² Odbacujući legitimističko rešenje srpskog pitanja, Marković je došao na revolucionarnu ideju *savezno ustrojstvo* – federacija balkanskih i južnoslovenskih naroda kao rešenje za srpski narod, koji je istorijom podeljen i etnički izmešan sa drugim narodima. Vezivno tkivo te federacije bili bi jedinstveni ekonomski i politički odnosi. Oni koje je Marković kao *najnovije* pronalazio u *najstarijim*.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto, st. 328.

⁷² Latinka Perović, "Srpska socijalistička levica i nacionalni interes"...

Markovićeve ideje prihvatila je omladina, ali prvu dublju rezonancu one su imale u Narodnoj skupštini, u grupi opozicionih narodnih poslanika oko Adama Bogosavljevića. Ne položivši završne ispite na Filozofskom fakultetu Velike škole u Beogradu, Adam Bogosavljević se vratio na selo. Učen čovek među nepismenim seljacima, on je u Srbiji bio prvi *narodnjak* u onom smislu u kome se taj pojam upotrebljavao za ruske inteligente koji su, 1873. godine, "krenuli u narod" ("хождение в народ") da ga pripremaju za revoluciju. Napredno domaćinstvo, saradnja u listu *Težak*, znanje koje ga je izdvajalo među seljacima – prokrčili su Adamu Bogosavljeviću put do Narodne skupštine.

Markovićevi listovi, naročito poslednji – *Oslobođenje*, kao i oni koji su posle njegove smrti ostali na tragu njegovih ideja – *Staro oslobodjenje*, davali su veliki publicitet skupštinskoj opoziciji. To je bilo delovanje u istom pravcu. Opozicioni rad Adama Bogosavljevića, koji je delovao *iz naroda, među narodnim poslanicima*, koji su se posle skupštinskih zasedanja vraćali *u narod*, nailazio je na širi odjek i doprinosa politizaciji seljačkih masa.

Bez Adama Bogosavljevića, smatrao je Slobodan Jovanović, uticaj Svetozara Markovića ne bi bio veliki.⁷³ Jer, ideologiju narodne države, čiji je prototip srpska zadruha, utemeljio je Svetozar Marković, ali ju je, u redukovanoj formi, preko Narodne skupštine, posredovao Adam Bogosavljević. Markovićevo učenje, kao i ruski socijalizam, nastalo je s obzirom na revolucionarna učenja u Zapadnoj Evropi, i u njemu je bilo altruizma. Rad Adama Bogosavljevića bio je usmeren protiv svega što je dolazilo iz Zapadne Evrope: tehnike, prosvete, umetnosti, međunarodnog prava, diplomatije – i bilo je prožeto i odbojnošću i demagogijom: "Zbacimo danas vitke i tako isto opasne okove zapadnih formaliteta, koji su stegli i zadavili duh i karakter naroda srpskog..."⁷⁴

Slobodan Jovanović je precizno postavio okvire u kojima se odigravala društvena drama Srbije XIX veka: "Naš privredni razvitak išao je primitivnom sporošću; potrebe državne organizacije razvijale su se brzinom moderne države".⁷⁵ Te potrebe mogle su biti zadovoljene na dva načina: vlastitim izvorima i stranim kapitalom. Ideologija narodne države isključivala je i jedan i drugi način. Nova

⁷³ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I... st. 398.

⁷⁴ Latinka Perović, "Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka"... *Između anarhije i autokratije*... st. 87.

⁷⁵ Isto.

opterećenja siromašnog seljačkog naroda vodila su još većem osiromašenju. Srbija je, međutim, strahovala i od otvaranja za strani kapital: pod njegovim uticajem srpski narod će postati neki drugi narod, koji će Srbiju udaljiti od zavetnih ciljeva: oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Na ovoj osnovi nastala je nacionalno-socijalistička, državosocijalistička formula: *srbizam = socijalizam*.⁷⁶ Odnosno, ideologija narodne države celog srpskog naroda kao velike zadruge, koja organizuje proizvodnju i obezbeđuje pravednu raspodelu. Njen politički izraz je narodna samouprava.

Sa pozicija ideje narodne države, Adam Bogosavljević se suprotstavljao svakom koraku u modernisanju srpske države. On je bio protiv svakog zakona koji je vodio staleškoj podeli i protiv svake institucije koja je predstavljala izraz razlika u narodu. Zbog konsekvenci koje su iz Berlinskog ugovora proizilazile za Srbiju, skupštinska opozicija je bila i protiv prihvatanja samog Berlinskog ugovora iako je ono predstavljalo uslov za državnu nezavisnost. Bio je potreban ogroman napor da se narodni poslanici uvere da je državna samostalnost istorijska tekovina od temeljnog značaja.

Borba koju je Adam Bogosavljević vodio imala je, kako je primetio Slobodan Jovanović, karakteristike klasne borbe. Seljacima, klasi čije je interese on branio, trebalo je suprotstaviti protivnika. Kako je ova klasa činila devet desetina naroda, glavni protivnik je nađen u birokratiji, u činovnicima, to jest u državi čija su oni potreba.⁷⁷ Sam Adam Bogosavljević je pretendovao na državnu službu, bio je

⁷⁶ Latinka Perović, "Kritika liberalizma (*Dragiša Stanojević*)". *Srpski socijalisti 19. veka*. 1...

⁷⁷ "Jadni srpski činovnici!" – zabeležio je Pera Todorović da mu je govorio kralj Milan. "Kako je u istini bedan i jadan njen položaj, a ovamo radikali su ih predstavili kao nekakve besne ljude, koji od golema bogatstva i gospodstva ne znaju šta da rade.

I to se moglo desiti ovde kod nas, u Srbiji, gde je masa činovnika sastavljena baš od sinova tih istih seljaka, toga istog naroda, koji na činovnike toliko više. Šta bi tek bilo da je Srbija starija država, pa da se srpska birokracija zbilja razvila kao zasebna klasa, gde oca činovnika nasleđuje sin činovnik, i gde je seljačkom sinu zbilja teže prodrati u red činovnički; da šta bi tu bilo!". Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 212-213.

Za ovaj kao i za sve druge narode iz *Uspomena na kralja Milana* važi napomena da je teško ustanoviti da li su to stavovi kralja Milana ili Pera Todorović koristi njegovu smrt da saopšti svoje stavove. Nesporno je, međutim, da su oni bili saglasni, i da su sami stavovi bili značajni kao pogled na Narodnu radikalnu stranku.

dobrostojeći seljak.⁷⁸ Ali, skupštinska opozicija koju je on predvodio nazivala je sebe radikalnom partijom – onom koja sve iz korena menja – i pre nego što je partija pod tim imenom stvorena. Tako su Adama Bogosavljevića videli i knez Milan, i liberalna vlada, i strani diplomati. Tako je o njemu pisao *Vpered!*, list ruske revolucionarne emigracije, sa kojim su srpski socijalisti bili tesno povezani.⁷⁹

I za vladaoce, i za vladu – vođa skupštinske opozicije predstavljao je opasnog protivnika: u vreme ustanka u Bosni i Hercegovini (1875), uoči srpsko-turskog rata (1876), a naročito posle sticanja državne nezavisnosti (1878), kada je on u svakoj meri vlade video napad na narodnu, na seljačku državu. Režim je bio pred dilemom: kako da suzbije njegov rad, a da ne izazove pobunu seljaka. Jer, kada je Adam Bogosavljević, 1875. godine, bio uhapšen, seljaci su, sa oružjem, prodrli u zatvor, i oslobodili ga. U tome se Adam Bogosavljević i razlikovao od Svetozara Markovića. Oni predstavljaju dve etape kroz koje je trebalo proći da bi se stiglo do Narodne radikalne stranke.

Pod optužbom da je u vreme rata 1877/78. godine uzimao hranu iz opštinskog koša, Adam Bogosavljević je uhapšen tek 1880. godine. Bio je već bolestan, i u zatvoru je brzo umro od zapaljenja pluća. Ali, ni sve tadašnje medicinske ekspertize, ni sva potonja naučna istraživanja, nisu mogla da otklone sumnju da je u zatvoru otrovan. Ta sumnja je bila neophodna da bi se trajno stigmatizovali liberali. Njihov režim, na raznim instancama, nije zapravo znao šta da radi sa mrtvim Adamom Bogosavljevićem: ako i nije otrovan, bolestan je uhapšen. Radikali su, međutim, znali: oni su, preko naprednjačkog lista *Videlo*, smrt Adama Bogosavljevića iskoristili da postave osnove organizacije Narodne radikalne stranke. To nije bio samo politički pragmatizam. Atmosfera koja je stvarana povodom smrti Adama Bogosavljevića, kao i ideja o balsamovanju tela Svetozara Markovića, "pradedovske kosti", na koje su se u Narodnoj skupštini pozivali opozicioni narodni poslanici – podsećaju na kulturu

⁷⁸ Latinka Perović, "Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića"...

⁷⁹ *Vpered!* je, 1875. godine, pisao da je Adam Bogosavljević – "po završetku Velike škole u Beogradu, postao seljak u pravom izvornom smislu te reči, pobedio sve predrasude seljaka protiv svoje učenosti, postao predmet obožavanja naroda i stao u redove socijalista". Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji...* st. 190.

srpskih zemalja srednjeg veka, čiji je sadržaj "suživot živih i mrtvih".⁸⁰ Tu nit Narodna radikalna stranka neće nikad prekinuti.

3. SLEDBENICI: RAZLIČITIM PUTEVIMA KA ISTOM CILJU

Propaganda i organizovanost predstavljaju one dve stalnosti koje su omogućile da se pokret Svetozara Markovića, i posle njegove smrti, ne samo održi, nego i da se razvija. Za Markovića, propaganda je predstavljala "tvrd kamen za dalji rad".⁸¹ Ona je to ostala i za njegove saradnike. Samo nedelju dana posle poslednjeg broja lista *Oslobođenje*, počeo je da izlazi novi list – *Staro oslobođenje* (20. avgust 1875): novo sredstvo za kritiku unutrašnje i spoljne politike srbijanskih liberala. Podrškom koju je na svojim stranicama davao skupštinskoj opoziciji – list je širio političke i socijalne osnove pokreta. Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. godine, za koji su socijalisti prikupljali pomoć i nosili je ustanicima, pročistio je njihova gledanja na oslobođenje i ujedinjenje.⁸² Koristeći liberalne izmene zakona o štampi i o opštinama, oni su se osećali dovoljno snažnim da povedu borbu za osvajanje opštinske uprave u Kragujevcu. Slaveći pobjedu na novembarskim izborima 1876. godine, organizovali su manifestacije. Zbog crvene zastave sa natpisom *samouprava*, ove su manifestacije poznate kao *Crveni barjak*.⁸³ U rasturanju manifestacija primenjena je sila, a njihovi organizatori i mnogi učesnici su pohapšeni. Njima je suđeno na velikom procesu u Kragujevcu.

List *Staro oslobođenje*, skupštinska opozicija, izbori za opštinsku upravu u Kragujevcu, manifestacije posle pobjede, sudski proces – govore i o širini pokreta i organizovanoj manjini koja je unutar njega delovala. U pokretu su učestvovali radnici kragujevačke topolivnice, đaci i profesori učiteljske škole i gimnazije u Kragujevcu, zanatlije i trgovci, čak sveštenici i oficiri. Ideje o uništenju birokratskog sistema u interesu narodnog suvereniteta, o poboljšanju materijalnog i moralnog stanja naroda, nailazile su na širok odjek. Upravo u tom spoju između programa organizovane

⁸⁰ *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka...* st. 21.

⁸¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 55.

⁸² Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić"...

⁸³ Dr Živomir Spasić, *Crveni barjak u Kragujevcu 1876*, Kragujevac, 1976.

manjine i dominantnih vrednosti u svesti masa i leži objašnjenje uspeha pokreta Svetozara Markovića: to su samo dva nivoa u okviru jedinstvenog supstrata.

U pismu koje je Nikola Pašić, nezadovoljan hladnim odnosom novosadskih liberala prema optuženima zbog kragujevačkih manifestacija, uputio Miši Dimitrijeviću, nalazi se odgovor na pitanje: kakav je odnos sledbenika prema preteči? U pomenutom pismu, Pašić je izneo program *radikalne partije*. U političkoj sferi – princip samouprave naroda. U ekonomskoj – princip udruživanja: "mi hoćemo demokratsku slobodu, decentralizaciju, hoćemo da narod sačuvamo da ne usvoji pogreške zapadnog industrijskog društva, gde se stvara proletarijat i neizmerni bogatašluk, no da se industrija podigne na osnovi zadružnoj... ne agitiramo da ukinemo ustanove privatne svojine no da se zemljoradnici združe". A – "Što se tiče 'oslobođenja i ujedinjenja spoljnog' mi ga potpomažemo uvek, samo što bi nama najmilije bilo, da sve to oslobođenje izvrši revolucijom, jer se tim narod oduševljava za slobodu, podnosi manje žrtve i delo oslobođenja nasigurno se započinje i delo ujedinjenja izvršiće se po volji naroda a ne vlasnika".⁸⁴

Socijalisti su bili dobrovoljci u ratovima 1876. i 1877/1878. godine. Kraj rata ih je, međutim, razdvojio. Oni koji su bili osuđeni zbog kragujevačke manifestacije nisu smeli da se vrate u Srbiju, jer ih je u njoj čekalo izdržavanje kazne. Pera Todorović, koji je u ratu bio tumač u štabu generala Černjajeva, i odlikovan za hrabrost, otišao je u Novi Sad. Tamo je, 1878. godine, pokrenuo časopis *Straža*. Sledeće godine časopis je zabranjen, a Todorović prognan u Beč, pa iz Beča u Pariz, da tamo ostane do 1880. godine, kada će se sresti sa kolonom socijalista koji su posle rata delovali u Srbiji.

Progoni su prisilili socijaliste u Srbiji da promene način rada. O tome su javljali *Straži*: "Sve ono, što je pre propovedano javno u 'Radniku', 'Javnosti', 'Oslobođenju' i ostalim našim listovima i knjigama – sve to mi propovedamo sada usmeno i tajno, skupljamo ljude i čitamo im naše knjige: Svetozara članke *Srbiju na Istoku, Opštinu, sud i pravdu, Srez i finansiju, Narodnu skupštinu, Istoriju franc. seljaka* (Ekerman i Šatrijan – Prim. L. P.) i t.d., a sada i 'Stražu'. Usled gonjenja, koja sada vladaju u Srbiji, naš je rad danas poglavito pojedinačna lična propaganda. Svako je stavio sebi cilj, da obavesti i pridobije što više ljudi... Ma da ovakav rad izgleda razdrobljen, on je ipak zagrejan jednim duhom i njime se dostižu gotovo isti rezultati,

⁸⁴ Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić"...

kao i najčvršćom organizacijom, a korist je od ovakvoga rada u toliko veća, što ovako razbijenoj a opet jednodušnoj organizaciji policija ni na koji način ne može doskočiti. Ovaj sadašnji pritisak u Srbiji imaće bar to jedno dobro svojstvo po *našu stranku* (Podv. L. P.), što će se naši ljudi navići na vešt, obazriv rad i izvežbati u usmenoj propagandi. Ja držim, da će nam baš ovo nekoliko godina strašnoga gonjenja spremiti dosta naših propagandista. U opšte, mi niti smo obeshrabreni, niti očajavamo. Ma šta se desilo u Srbiji, nas ništa neće iznenaditi. Mi imamo jasnu celj pred očima i ma da je ta celj još daleko, mi joj veselo i kuražno idemo u susret... vršimo i vršićemo naš posao postojano, durašno, uporno i ma šta nas snašlo, mi ćemo uvek biti krepki slatkim uverenjem i osećajem, da smo pošteno vršili svoju dužnost kao ljudi, kao građani ove zemlje, kao sinovi srpskog naroda."⁸⁵

Ovakve *Vesti iz Srbije* mogao je *Straži*, 1878. godine, poslati svaki pripadnik kruga oko Svetozara Markovića. Svako od njih imao je snagu uverenja, svest o cilju i umerenost ka cilju nepotpisanog autora *Vesti*. Ipak, niko kao Nikola Pašić.

Zbog priprema ustanka u Bosni i Hercegovini 1872. godine, Nikola Pašić se vratio iz Ciriha ne položivši završne ispite za saobraćajnog inženjera. Potom je godinu dana proveo u Mađarskoj. Pretendovao je na mesto u Velikoj školi, ali su te pretenzije osujetili liberali. Iz Požarevca, gde se zaposlio kao inženjer, organizovao je odbranu optuženih za kragujevačku manifestaciju. U ratovima je, kao inženjer, bio pri vrhovnoj komandi. Prvi put je izabran za narodnog poslanika 1878. godine. Ova godina je bila prekretnička i za Srbiju, i za socijaliste-radikale, i za Nikolu Pašića.

Berlinski kongres 1878. godine, koji je Srbiji priznao državnu nezavisnost, podelio je Srbiju. Nikola Pašić je precizno opisao liniju podele: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan rezultatom ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se je u dva tabora". Jedan tabor, čije su poprište bili Narodna skupština i štampa, činili su liberali i naprednjaci. Na osnovu toga što su i jedni i drugi bili "poklonici ... zapadno-evropskih ustanova", Pašić ih je svrstao u jedan tabor. Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili "obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište", dok su naprednjaci "hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu". Ta podela, po Pašiću, izvire iz razlika koje leže "u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na svet i slovenstvo". Suprotno i *pseudo-liberalizmu* i *pravom liberalizmu, radikalizam*, polazi

⁸⁵ Latinka Perović, *Pera Todorović...* st. 53-54.

od toga da "u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama, koje se nalaze u ruskoga naroda i ostalih slavenskih plemena, a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njima se služiti u slaveno-srpskom duhu".⁸⁶

U Narodnoj skupštini Nikola Pašić je izoštrio pomenute razlike do nepomirljivosti. Sa ciriškim iskustvom organizatora, kombinujući uvek sredstva legalne i konspirativne borbe,⁸⁷ on je zaveo red u skupštinskoj opoziciji, učvrstio njeno jedinstvo na programu sa kojim je i ušao u Narodnu skupštinu – "Ja nisam došao ovde, da se povijam za ovim ili onim vlasnikom, nego da zastupam *narodna prava, narodne interese i narodnu slobodu*"⁸⁸ (Podv. L. P.).

Pašić se u Narodnoj skupštini borio protiv liberala koji su bili na vlasti, a preko glasila novog kola liberalizma u Srbiji, lista *Videlo*, organizovao i jednima i drugima suprotan tabor. I to je konstanta: svaku reformu liberala, socijalisti i radikali koristili su za učvršćenje svoje političke pozicije, sa koje su mogli da zaustave liberalne reforme. Liberalne vlade, da bi postavile osnov moderne države, posezale su za silom. Zbog toga su bile diskreditovane kao protivnici slobode, narodne demokratije i narodne države. Tako se krug zatvarao. Fiksiranje ciljeva socijalne i nacionalne ideologije, činili su liberalizam ne samo izlišnim nego i neprijateljskim. Kada su se u Beogradu, krajem 1880. godine, ponovo sreli glavni propagator Markovićeve ideje Pera Todorović, koji se posle amnestije političkih krivaca, krajem 1880. godine, vratio iz emigracije, i glavni Markovićeve organizator Nikola Pašić – bilo je samo pitanje dana kada će na površinu izaći Narodna radikalna stranka. Za Todorovića i Pašića, dvojicu ključnih ljudi u pokretu Svetozara Markovića, Narodna radikalna stranka, ako je u početku i značila isto, nije to ostala i do kraja. Pošto je već prošao put od osnivača do kritičara, Pera Todorović je na Narodnu radikalnu stranku gledao kao na istorijsku pojavu. Jednostavno – "Srbija nije bila kadra da proizvede što bolje i savršenije"⁸⁹. Nikola Pašić, koji se sa strankom poistovećivao, i sa njom bio

⁸⁶ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* st. 185-187.

⁸⁷ U pismu opozicionom poslaniku Jevremu Markoviću, bratu Svetozara Markovića, 1875. godine, Pašić kaže: "U Skupštini treba raditi koliko se može da se legalnim putem postignu neke olakšice, međutim, ne treba zaboravi(ti) da se narodna sloboda ne može legalnim putem izvojevati". Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić"...

⁸⁸ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* st. 128.

⁸⁹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 148.

poistovećivan ("Pašić pripada nama, a mi pripadamo njemu"),⁹⁰ a stranku poistovećivao sa narodom, smatrao je da je ona večna. Posle dinastičke promene, kad je stranka već, za dugo, preuzela vlast – Pašić je, 1907. godine, rekao: "Ja sam uveren da je jedino Radikalna stranka sposobna da sačuva i ojača Srbiju, a takođe da realizuje naše ideale"⁹¹ – to jest – nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.⁹²

Reakcije liberala i naprednjaka na stvaranje Narodne radikalne stranke razlikuju se od reakcija jedne grupe pristalica Svetozara Markovića. I radikali su bili svesni tih razlika: prve se tiču sukoba između *dva tabora*, druge sukoba *unutar vlastitog tabora*. Ruska i srpska historiografija odavno su načisto s tim da ove druge razlike nisu nastale stvaranjem Narodne radikalne stranke, već da je stvaranje stranke bilo samo povod da se one manifestuju. Do podela među pristalicama Svetozara Markovića došlo je još za njegovog života, i te su podele zapravo bile odraz zbivanja u ruskom revolucionarnom pokretu.⁹³

Krajem šezdesetih godina, tvorci revolucionarnih učenja i veliki inspiratori revolucionarnog pokreta u Rusiji nalazili su se ili u emigraciji (Hercen, Bakunjin, Lavrov) ili u progonstvu (Černiševski). Studentski nemiri 1861-1862. godine, a naročito 1868-1869. godine, izveli su na scenu njihove učenike. Tkačov i Nečajev su od *studentskog pitanja* napravili *rusko pitanje*.⁹⁴ Oni su revolucionarnu akciju pretpostavili revolucionarnoj teoriji, a zapravo su stvorili teoriju revolucionarne akcije. Podsticaj je došao sa dve strane. Revolucionarne ideje su se iscrple, jer je izostala revolucija. U isto vreme, represijom, kao jedinim odgovorom na svaku težnju za promenom, vlast je potvrđivala svoju despotsku prirodu i izazivala nove otpore. U nasilju se rađalo nasilje: bez odjeka je ostao Hercenog vapaj da je teror samo "*ultima ratio* ugnjetenih".⁹⁵ Učitelji su već pripadali istoriji, a na scenu su stupili učenici.

⁹⁰ Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić"...

⁹¹ ASANU, "Pasic collection". Br. 14924/22.

⁹² Proti Milanu Đuriću, koji je Nikoli Pašiću, posle 1903. godine, rekao, da sada – kada su izvojevali slobodu, zagarantovali uticaj Narodne skupštine i doveli kralja Petra – oni mogu da se povuku i ostatak života provedu u miru, Pašić je odgovorio: "A, ne, ovo što smo uradili, samo po sebi ništa ne znači. To je samo pretpostavka za naše najglavnije grandiozno delo – nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. I sada smo dužni da mu se potpuno posvetimo". Stevan Ignjić, *Narodni tribun prota Milan Đurić*, Užice, 1992, st. 156.

⁹³ Latinka Perović, "Dimitrije Cenić"..., *Rusko-srpske revolucionarne veze...*

⁹⁴ Latinka Perović, *Planirana revolucija...*

⁹⁵ Latinka Perović, "Rodonačelnik ruskog socijalizma"... st. 39.

Revolucionarna organizacija *Narodni sud*, koju je stvorio Nečajev, bila je nemilosrdna prema neprijateljima. Ali, i prema vlastitim pripadnicima: oni su bili samo oruđa revolucije. Ubistvo člana organizacije, studenta Ivanova, dovelo je do podela u ruskoj revolucionarnoj emigraciji, u revolucionarnoj omladini u Rusiji, i već smim tim nije moglo ostati bez odjeka među srpskim socijalistima.

U članku "Ruski revolucionari i Nečajev", u listu *Radnik* 1871. godine, Svetozar Marković je stao na stanovište da ideje Nečajeva nemaju budućnost u ruskom revolucionarnom pokretu. On je odbacivao "socijalizam na bajonetima" u ime socijalizma "s narodom za narod".

Ako se izuzmu kontroverze o odnosima Bakunjina i Nečajeva, a naročito one o autorstvu čuvenog *Katehizisa revolucionara*, koji je *quintessenza* nečajevštine – Nečajev je, posle ubistva Ivanova, bio izolovan u ruskoj revolucionarnoj emigraciji u Švajcarskoj.⁹⁶ Najviše je bio povezan sa tamošnjim Poljacima i Srbima. Idejno najbliži Nečajevu bio je Dimitrije Cenić.⁹⁷ Posle boravka u Rusiji, Švajcarskoj i Engleskoj, Cenić je uhapšen u Švajcarskoj pod sumnjom da je pripremao atentat na kneza Milana. U Srbiji je, 1875. godine, osuđen na osam godina robije u teškim okovima. Sa robije je izašao polovinom 1880. godine. Neko vreme je, i on, saradivao u listu *Videlo*, a 2. marta 1881. godine izašao je njegov list *Radnik*. Nepuna dva meseca posle prvog broja lista *Samouprava*, sutradan posle ubistva ruskog cara Aleksandra II.

Robija nije promenila Cenićeva uverenja, kao što ni Aleksejevski ravelin u Petropavlovskoj tvrđavi, taj zatvor u zatvoru, nije promenio uverenja Nečajeva.⁹⁸ Naprotiv. Kako Kami kaže: "Na dnu zatvora nema granica, stvarnost ništa ne koči. Inteligencija u lancima gubi na lucidnosti ono što dobiva u žestini".⁹⁹ Tako se Cenić na slobodi vratio Nečajevu. Nasuprot *Radniku* iz 1871. godine, on je u svom *Radniku* revolucionarni pokret u Rusiji osamdesetih godina video kao njegovo delo. U članku "Sergije Genadijevič Nečajev", on kaže: "Ime Nečajeva već odavno je sišlo s pozornice i gotovo prešlo u zaborav, a to ne treba da bude: zato što je on tvorac

⁹⁶ Latinka Perović, *Planirana revolucija...*

⁹⁷ Latinka Perović, "Dimitrije Cenić"...

⁹⁸ Latinka Perović, *Planirana revolucija...* Ista, "Pera Todorović o svom učešću u pokušaju oslobađanja ruskog revolucionara S. G. Nečajeva iz zatvora u Švajcarskoj 1872. godine". *Srpsko-ruske revolucionarne veze...* Ista, "Istorija i istoričar". Pjotr Ščogaljev, *Aleksejevski ravelin*, Beograd, 1997.

⁹⁹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 151.

sadanjeg pokreta u Rusiji, i ako ikad vredi o njemu govoriti, to vredi zaista sad, kad ono delo što je on započeo, izlazi prvi put na vidik. Stari 'Radnik' učinio je u neznanju i naivno Nečajevu nepravdu, načinivši ga poslednjim čovekom – *sadanji 'Radnik' dužan je da istavi Nečajeva u dostojnoj svetslosti*"¹⁰⁰ (Podv. L. P.).

Cenić je, dakako, imao u vidu terorističku organizaciju *Narodna volja*, čiji su pripadnici izvršili atentat na cara Aleksandra II. Ideje, ličnosti, akcije ove organizacije, čija je kulminacija bila ubistvo cara, najvećeg reformatora posle Petra Velikog – dobili su na stranicama *Radnika* iz 1881. godine takav publicitet kakav nikad i nigde više u svetu. Kako su na ovo reagovali radikali, a kako naprednjaci?

Preko listova *Samouprava* i *Radnik* vodila se oštra polemika ko ima pravo na idejno nasleđe Svetozara Markovića. Ko ga nastavlja, a ko ga je izdao? Ciljevima: narodna država, narodna samouprava, oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda, vezivanje sudbine revolucije za revolucionarni preokret u jednoj od velikih zemalja – obe ove struje, i radikali i socijalni revolucionari, pripadaju istom istorijskom bloku. Deli ih shvatanje sopstvene organizacije, odnosno karakter revolucije: široka narodna partija koja teži osvajanju jedinstvene vlasti legalnim putem ili uska tajna revolucionarna organizacija koja u političkom jurišu osvaja vlast, da bi pomoću nje izvršila socijalni preobražaj u korist naroda.

Radikali, za koje je uvek, a pogotovo u vreme organizovanja stranke, čvrsto jedinstvo bilo od životne važnosti, čija je jedna od poluga bio monopol na nasleđe Svetozara Markovića, nikako nisu tolerisali unutrašnji front koji je otvorio Dimitrije Cenić. U jednom pismu Ranku Tajsću, opozicionom narodnom poslaniku i jednom od osnivača stranke, Nikola Pašić kaže da ga polemika između *Radnika* i *Samouprave* toliko pogađa da mu dođe da digne ruke od svega. Zadržava ga još samo uverenje da će vreme pokazati "ko je bio u pravu a ko je larmao i služio neprijateljima".¹⁰¹

Po logici koju oni nisu izmislili, ali su za nju znali i njome se služili – da ko nije sa njima, taj je sa njihovim neprijateljima, radikali su optuživali Cenića za službu naprednjacima. Oni su u to i verovali, ali su ga mnogo više etiketirali, da bi mogli da diksredituju njegova stanovišta.

Naprednjaci su grupu oko Cenića, a pogotovo njene ruske učitelje, tretirali kao stranku "političkog dinamita", i uzimali je kao dokaz da su "đaci ispadali gori od

¹⁰⁰ Dimitrije Cenić, *Izabrani spisi*, 1...

¹⁰¹ Latinka Perović, "Mladi Nikola Pašić"...

učitelja".¹⁰² Ipak, oni su je ne samo tolerisali, nego su njenom glavnom zagovorniku ustupali stranice svog lista. Zašto su to činili čak i posle ubistva cara Aleksandra II, koje su osuđivali? Njihova se širina ne može objasniti njihovom liberalnom doktrinom, ili ne bar samo njome. Mora se uzeti u obzir pojava Narodne radikalne stranke. U njenoj orijentaciji na političke reforme, pre svega na promenu ustava s ciljem da on uspostavi narodnu samoupravu od dna do vrha države, i dvor i vladajući naprednjaci videli su stvarnu opasnost, daleko veću od jedne revolucionarne manjine, koja je i sama, sa stanovišta svoga shvatanja revolucije, najveću opasnost videla u toj istoj Narodnoj radikalnoj stranci. Podsećajući radikale na zajedničko ideološko poreklo, Cenić im je objektivno štetio. I objektivno je koristio naprednjacima, jer je slabio njihovog glavnog protivnika u modernisanju države. Ali, kao što radikali nisu bili renegati socijalističkog pokreta Svetozara Markovića, tako ni socijalni revolucionari, pre svega Dimitrije Cenić, nisu bili naprednjački plaćenici. Međutim, za ono što su savremenici naslućivali, istoričarima je bilo potrebno čitavo stoleće da dokažu.

Drugog su karaktera one razlike koje radikale zajedno sa socijalnim revolucionarima dele od liberala i naprednjaka: one se tiču samog cilja. Narodna država – kao izraz kolektivnog interesa, prava i volje; otelovljenje naroda kao socijalne i nacionalne celine; antiteza i apsolutističnoj i liberalnoj državi – povezuje radikale i socijalne revolucionare. To jest: oni su podjednako suprotstavljeni ideji države čiji je cilj pojedinac, a koja se temelji na saznanju "da je čovek slobodan i da ima pravo da svoje sposobnosti koje je od prirode dobio upotrebi i usavrši".¹⁰³ Razlike između ovih dveju tendencija u razvoju države izoštrile su se u malobrojnoj srpskoj inteligenciji u prvoj deceniji posle sticanja državne nezavisnosti. Ali, one su, u gotovo nepromenjenoj srazmeri, obeležavale razvoj Srbije i u potonjim decenijama, potvrđujući se kao istorijske tendencije, a ne efemerne pojave u razvoju društvenih i političkih ideja i pokreta u Srbiji.

4. OTPOR U NARODNOJ SKUPŠTINI, BUNA U NARODU: ODNOS RADIKALA PREMA MODERNISANJU DRŽAVE

¹⁰² Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 170.

¹⁰³ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 121.

Posle odstupanja vlade Jovana Ristića, knez Milan je mandat za novu vladu dao Milanu Piroćancu. Francuski i nemački đak, sa iskustvom u spoljnim poslovima za vreme druge vlade kneza Mihaila i kao ministar spoljnih poslova u vladi Aćima Ćumića 1874/75. godine, sa praksom u pravničkoj struci, kao jedan od pokretača lista *Videlo*, koji je proklamovao pravi liberalizam i evropeizaciju Srbije – Milan Piroćanac je bio ličnost dorasla složenim obavezama koje su za Srbiju, i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici, proizilazile iz njenog novog međunarodnog položaja.

Prva naprednjačka vlada poduzela je sveobuhvatne zakonodavne reforme s ciljem da što pre postavi osnove za institucije nezavisne države i reguliše njene međunarodne odnose. Zbog brzine sa kojom je vršena, ova zakonodavna reforma nazivana je "revolucijom odozgo". Od ritma je, međutim, mnogo važniji njen sinhron karakter. Sinhronost je bila u samoj ideji modernisanja mlade nezavisne države. Njeni su nosioci, očitno, znali da se svaki vid modernisanja (politički, ekonomski, kulturni), ako je izolovan, brzo prilagođava patrijarhalnim vrednostima i udaljava od sadržaja evropskih uzora.¹⁰⁴

Reforme naprednjačke vlade došle su na neblagorodno tlo. U zemlji su se osećale posledice ratova 1876. i 1877/78. godine. Zemlja je bila u stanju bankrotstva: nije ni dugove vraćala. Trgovina je bila stala, novac nije bio u opticaju. Stanovništvo je bilo osiromašeno. Prema opisima savremenika, gotovo animalizirano.

Ratno stanje bilo je iskorišćeno za obračun sa političkim protivnicima dvora. Streljan je pukovnik Jevrem Marković, osuđeni su Aćim Ćumić i Ilija Kolarac, socijalisti su bili u progonstvu. Ali, prva naprednjačka vlada, koja je nameravala da zakonodavnu reformu završi donošenjem novog ustava, osim pomenutih okolnosti, morala je da računa još i sa dva velika protivnika.

Knez Milan je poznavao program *videlovaca* i pre nego što je Milanu Piroćancu poverio mandat za sastav vlade. On je, u besedama, ponavljao program prve naprednjačke vlade, ali ga nije prihvatao bez ostatka. Nepremostivu granicu predstavljala je namera vlade da se ciklus zakonodavnih promena završi promenama Ustava od 1869. godine, kojima bi se ograničila ovlašćenja nosioca krune u korist narodnog predstavništva.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Dimitrije Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd, 1989, st. 129.

¹⁰⁵ Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883-1903*, Beograd, 1912, st. 299.

Prvi zakon koji je donela vlada Milana Piroćanca, zakon o slobodi štampe i zakon o slobodi udruživanja, omogućili su organizovanje političkih stranaka u Srbiji. U licu Narodne radikalne stranke, prva naprednjačka vlada, koja je u svom programu imala modernisanje mlade nezavisne države, dobila je najvećeg protivnika. Opozicija od oko 50 poslanika Narodne radikalne stranke – u Narodnoj skupštini je imala skupštinsku govornicu, van Narodne skupštine – *Samoupravu*. Ovaj list je, preko organizacione mreže Narodne radikalne stranke, stizao u sve krajeve Srbije, i imao je ulogu medijatora. U njemu je borba opozicije u Narodnoj skupštini imala veliki publicitet. Naprednjački ministri, i naprednjaci uopšte, bili su diskreditovani i politički i lično: dokazi nisu ni davani, ni traženi. Udaralo se i na nosioca krune, posle čega više niko nije bio nedodirljiv.¹⁰⁶

Osim pomenuta dva zakona, svi ostali zakoni prve naprednjačke vlade (ugovor o prvoj železničkoj pruzi, zakoni o stajaćoj vojsci, osnovnim školama, narodnom zdravlju, zaštiti stoke) naišli su na žestok otpor skupštinske opozicije. Oni su odbacivani u ime zaštite materijalnih interesa naroda, ali i odbrane njegovog identiteta, koji je često iz neznanja za druge vrednosti, iz straha od promena, ali i iz demagoških razloga, poistovećivan sa raznim vidovima zaostalosti.¹⁰⁷ Tumačeći ih

¹⁰⁶ "Pera Todorović je prvi novinar koji je stao nasrtati na vladaoca. To se smatralo kao akt velike građanske kuraži, i Todorović je postao junak dana, jer je makar u novinama ukinuo kraljevsku neprikosновенost". Slobodan Jovanović, "Pera Todorović". *Političke i pravne rasprave...*, st. 320.

¹⁰⁷ Kralj Milan je govorio da ga je od radikala najviše udaljila njihova demagogija, čijim su se posledicama koje su bile razorne po državu, oni sebično koristili:

"- U ustima radikala srpski seljak bio je jedini pravi predstavnik srpskog naroda. I taj seljak, po pritvornom mišljenju naših radikala, bio je izvor svakoga dobra, svake veličine, mudrosti, pameti, slave i sreće za ceo rod srpski. Seljaku treba predati svu vlast, napraviti ga jedinim presudnim gospodarem u zemlji, i onda blago Srbiji!... njome će poteći med i mleko!

- Već ta prva crta kod radikala bila mi je odvratna. U prvi mah nisam ni znao šta da mislim o ljudima, koji su po 5-6 godina proveli na strani, učili po raznim univerzitetima, o ljudima koji znaju šta je to država i kako se može državom upravljati, a koji ipak ovako javno propovedaju da je narod 'izvor i utoka vlasti' i da svu vlast treba predati seljaku, pa će tek onda zemlja propevati. Da, u prvi mah nisam znao šta da mislim o takvim ljudima, a posle sam došao do uverenja, da su to prosto špekulanti, koji su dosta tačno sračunali, da se simpatije mase, a i vlast nad njom, najlakše mogu prigrabiti, kada se toj masi grubo laska.

- Već to mnogo je smetalo mom bližem opštenju sa radikalima. Ti ljudi izgledali su mi kao oni vašarski opsenari, koji na najgrublji način varaju seljake prostake". Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 211.

kao rezultat tudinskog, odnosno zapadnog uticaja, opozicija je zakonodavne reforme prve naprednjačke vlade odbacivala u ime postupnosti i očuvanja narodnog duha. Ali, nju su od vlade Milana Piroćanca delile duboke načelne razlike u shvatanju države. Sa obe strane te su razlike bile jasno formulisane naročito posle sticanja državne nezavisnosti. Cilj Narodne radikalne stranke je bio narodna, socijalna država, po uzoru na srpsku zadrugu. Političke reforme kojima je ona težila – u prvom redu njena jaka većina u narodnom predstavništvu i jedinstvo sve tri grane vlasti – samo su sredstvo da se do takve države dođe. Naprednjačke reforme vode modernisanju države, odnosno njenom udaljavanju od države kao velike zadruge. Ali, samim tim, smatrali su radikali, i od njenog glavnog cilja: ujedinjenja srpskog naroda, i od slovenske Rusije, kao glavnog garanta toga cilja. Svaki od pomenutih zakona opozicija je procenjivala upravo sa stanovišta koliko učvršćuje "simpatije ruskog naroda i njegova dvora spram Srbije" kao uslova pod kojima bi "srpski narod pouzdano i spokojno iščekivao budućnost".¹⁰⁸ Efekti koji su pojedini zakoni, kao zakon o narodnom zdravlju, ili zakon o žigosanju stoke, glavnom izvoznom artiklu Srbije, imali po interese države i naroda – za opoziciju nisu imali nikakav značaj, nego su bili opasni. U ovom periodu, Narodna radikalna stranka je, da bi sačuvala patrijarhalni supstrat, odbacivala i evropske forme. Kasnije će prihvatiti forme, ali, opet, da bi sačuvala taj isti supstrat.

Smatrajući da je spoljnopolitička orijentacija mlade nezavisne države od životne važnosti i za njen unutrašnji razvoj, opozicija je najveći otpor pružala onim zakonima za koje je procenjivala da Srbiju udaljavaju od Rusije, a okreću Austrougarskoj. Takav je bio zakon o gradnji prve železničke pruge u Srbiji, na šta je Srbija bila obavezna prema Berlinskom ugovoru. U vreme donošenja ovog zakona, u Narodnoj skupštini i u zemlji vladalo je bukvalno opsadno stanje.¹⁰⁹ Srbija je, uz Crnu Goru, bila jedina zemlja u Evropi bez železničke pruge. Ništa, međutim, nisu pomagali argumenti vlade o ekonomskim i kulturnim koristima železnice, o njenim civilizacijskim efektima, za Srbiju. Naprotiv, opozicija – bez ikakve razlike između

¹⁰⁸ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* st. 241.

¹⁰⁹ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 1...

njenih neobrazovanih i obrazovanih pripadnika – nalazila je u tim efektima glavni razlog da se pomenutom zakonu suprotstavi.¹¹⁰

Na još žešće suprotstavljanje opozicije naišao je Trgovinski ugovor sa Austrougarskom. Ovaj ugovor davao je Srbiji status najpovlašćenije nacije bez uzajamnosti, i, kako kaže Slobodan Jovanović – "zadovoljavao potrebe našeg seljaka – poljoprivrednika".¹¹¹ Opozicija je to dobro znala. Ali, njeno suprotstavljanje ugovoru nije bilo obična demagogija. Ako je u jezgru opozicije, koje su činili osnivači Narodne radikalne stranke, tada uopšte i bilo demagogije, ona je, pre svega, sredstvo u borbi za jedan viši ideal, za ostvarenje narodnog i državnog jedinstva.

Berlinski kongres je, po Nikoli Pašiću, izoštrio sukob dve državne ideje: srpske i austrougarske: "Ideja našeg naroda, to je ideja oslobođenja, a ideja austrougarske države, naročito od novijeg doba (tj. od Berlinskog kongresa – L.P.), to je ideja proširenja na jugoistok. Te dve države sukobljavale su se uvek i sukobljavaće se u buduće".¹¹²

Prva naprednjačka vlada vršila je modernisanje mlade nezavisne države u politički, socijalno i kulturno neprijateljskom kontekstu. Zaoštavanje odnosa između vlade i opozicije gonilo je svaku od sukobljenih strana u isključivost i nepomirljivost. Policijski organi registrovali su manifestacije protivljenja železničkom ugovoru u javnosti. Na redovnom sazivu Narodne skupštine za 1882. godinu nijedan poslanik opozicije nije izabran ni u jedan skupštinski odbor. Ovaj saziv počeo je u znaku: ili-

¹¹⁰ Protu Milan Đurić je govorio da je železnica "ona ladna guja... koja će se provući kroz srce srpskog naroda i koju srpski narod mora zagrevati, te tako da sam hrani aždaju, koja će ga najzad progutati".

Osnivači Narodne radikalne stranke, ciriški đaci i saobraćajni inženjeri, Nikola Pašić i Pera Velimirović, govorili su da ne veruju "u korisnost... ugovora", već su ubeđeni "da je on štetan i preštetan za našu zemlju u svakom pogledu".

Svetomir Nikolajević, takođe jedan od osnivača Narodne radikalne stranke, prvi srpski književnik, koji je posle dr Jovana Andrejevića i Laze Kostića, izučavao englesku književnost na izvoru, u Londonu, govorio je: "Meni se čini da ćemo mi poklanjanjem stranoj, tuđinskoj politici i izašavši tako reći iz kruga društava balkanskih naroda, i njih ostaviti same da se brinu o svojoj sudbini a mi... da se bacimo na zapad, od kud nam dolazi nauka, kultura, železnica, i td." Uveren da i drugi balkanski narodi veruju u misiju Srbije, Nikolajević je upozoravao da će ugovor o železnici "prouzrokovati žalost ne samo u našoj zemlji, no i u svim zemljama na Balkanu i među Bugarima i Grecima i u našoj Crnoj Gori". Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* st. 261-263.

¹¹¹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, III... st. 332.

¹¹² Nikola Pašić u narodnoj skupštini, 1...

ili. To se pokazalo na pitanju Adrese. Opozicija je podnela svoj predlog Adrese, u kome je, faktički, dovela u pitanje vladu. Milan Piroćanac je to tako i razumeo.

Prva naprednjačka vlada je zbog svojih reformi dobijala udarce sa raznih strana. Narodna radikalna stranka, koja je delovala istovremeno po više linija, maksimalno je koristila teškoće vlade. Njen cilj nije bio da koriguje proces modernisanja, već da ga spreči. U toj nameri, preko svoga lista *Samouprava*, razvila je snažnu propagandu protiv zakonodavne reforme. U Narodnoj skupštini, kad nije mogla i da spreči donošenje zakona, opozicija je prešla na ucene vlade i opstrukciju. Koristeći propast Generalne unije, belgijskog društva kome je bila poverena izgradnja železničke pruge, i štete koje je Srbija zbog toga pretrpela, opozicija je napustila Narodnu skupštinu.

Na izborima za upražnjena poslanička mesta, 15. maja 1882. godine, od 50 ranije izabranih poslanika, ponovo je izabrano 45 poslanika. Sa zakašnjenjem, vlada je pokušavala da postigne kompromis, ali opozicija nije bila spremna na to. Njena logika je bila: što gore to bolje. Ponovo izabrani poslanici odbili su da predaju svoja punomoćja, i bili su isključeni. Na novim izborima za nepopunjena poslanička mesta, ponovo su izabrani svi isključeni poslanici. Smatrajući da isključeni poslanici ne mogu biti ponovo izabrani, Narodna skupština je, na predlog verifikacionog odbora, odlučila da se za poslanike imaju smatrati oni koji su, posle isključenih poslanika, dobili najviše glasova. Tako su u Narodnu skupštinu ušli čuveni "dvoeglasci", kako je ove poslanike nazvala *Samouprava*.

Narodna skupština bez opozicije donela je vrlo važne zakone: o osnovnim školama, stajaćoj vojsci, narodnoj banci, novcu, crkvenim vlastima. Međutim, njen ugled bio je okrnjen: "dvoeglaska Skupštini" osporavan je legitimitet. Ona je bila zaključena 11. januara 1883. godine. Novi izbori zakazani su za 7. septembar iste godine.¹¹³ Nastupilo je odmeravanje snaga u kome se, bez preterivanja, prelomila politička i društvena istorija Srbije. Subjekti tog odmeravanja nisu bili samo dvor i političke stranke, već i seljačka masa kojom je rukovodila čvrsta politička organizacija sa dugoročnim ciljevima: srpski radikalizam bio je utemeljen.

Opozicija je napustila Narodnu skupštinu s ciljem da se u nju vrati kao većina. Za to su bila potrebna dva uslova, na koje se koncentrišu vodeći radikali: organizovanje Narodne radikalne stranke, čije je piramidalno strukturiranje bilo

¹¹³ Isto.

dovršeno izborom njenog Glavnog odbora, u leto 1882. godine i izrada nacrtu novog ustava.

Vlada Milana Piroćanca nameravala je da svoje zakonodavne reforme zaokruži novim ustavom. Paralelno sa njenim nacrtom ustava, radikali su, tajno, izradili svoj nacrt ustava, i poslali ga svim svojim mesnim odborima na razmatranje. Razlike između ova dva nacrtu ustava proističu iz različitog poimanja države, o čemu je već bilo govora. Naprednjački nacrt ustava predviđao je dvodomno narodno predstavništvo, kojim bi se postigla ravnoteža između krune i Skupštine, i u Narodnu skupštinu, osim seljačkih tribuna, uvela i inteligencija. Radikalni nacrt ustava, koji je pisao Nikola Pašić, vodio je prevlasti Skupštine: narod piše ustav, Skupština je konvent, njoj pripada sva vrhovna vlast. To je ono, smatrao je Glavni odbor Narodne radikalne stranke, što će narod moći da *primi* i što će *hteti* da brani.¹¹⁴

U borbu za septembarske izbore, radikali su ušli sa čvrstom i u isto vreme masovnom političkom organizacijom, sa fanatičnom, a širokom propagandom i sa političkim kapitalom koji je stvoren radom opozicije u Narodnoj skupštini.

Naprednjaci su imali znatno slabiju organizaciju, uglavnom u varošima, i dosta zatvorenu propagandu, koju je razobručena propaganda radikala učinila defanzivnom. Propast Generalne unije zadala im je težak udarac. Ali, to nije bio kraj.

Radikali su diktirali tempo izborne borbe. Svesni da njihova snaga leži u seljačkoj masi, oni su bili sigurni. Protivnika su zastrašivali,¹¹⁵ masu podsticali na bunu. Nije bez osnova kasnija tvrdnja kralja Milana da je Timočka buna 1883. godine pripremljena "čitavim nizom omanjih buna".¹¹⁶

¹¹⁴ Raša Milošević, "Izrada nacrtu radikalnog ustava". Timočka buna, Beograd, 1923.

¹¹⁵ Jedan od naprednjačkih prvaka pisao je tada: "Radikali su ovde prosto pobesneli; sve je to listom ustalo i od radikalne sile prosto je zemlji teško. Ja ne znam šta misle ovi ljudi... ali čoveka čisto podiđe jeza kad vidi šta sve oni rade. Oni se spremaju kao da će sutra na Kosovo; oni ne govore o ovim izborima drukčije, no kao da će se tu rešavati život ili smrt naša ili njina. Oni rade sa zanosom, s fanatizmom, gotovi su na sve. Na izbore će se sručiti kao bujuca, i ja prosto mislim, da će nas odneti kao kad silna vetrina poduhvati slamku. Ništa ih zadržati ne može. Narod je začorio; njegovo je jevanđelje radikalni program. Gde se dvojica sastanu samo o izborima govore. Spremaju se na sve, biće gotovi i da se biju. Iz Beograda su dobili neka štampana uputstva za izbore, i jednako ih čitaju i tolkuju. Mi ćemo na izborima imati posla sa zanešenjacima, protiv kojih ništa nećemo moći učiniti. Neće pomoći ni vlast, ni obaveštaj, ni policija, niko! No daj Bože da samo na tome prođe". Latinka Perović, *Pera Todorović...* st. 107.

¹¹⁶ Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 214.

Koristeći događaje od kojih su neke, javno ili tajno, sami inicirali, radikali su uvećavali svoju političku moć. U isto vreme, opadao je ugled naprednjačke vlade. Ona je bila izložena čitavom nizu udaraca: jedan udarac za drugim. Savremenik piše da je izgledalo kao da sve te udarce "u mraku naročito priprema tajanstvena ruka neke kivne neznatne (u značenju nepoznate – L. P.) mračne sile".¹¹⁷ Posle pada Generalne unije i "dvoqlasačke Skupštine", radikali su dobili nove povode za diskreditovanje naprednjačke vlade, odnosno njenih reformi. Najpre je bio optužen za zloupotrebe predsednik Narodne skupštine, koji je bio jedan od prvaka Srpske napredne stranke.¹¹⁸ Potom su u požarevačkom zatvoru, gde su izdržavale kaznu zbog atentata na kralja Milana, jedna pa druga, nađene mrtve Lena Knićanin i Ilka Marković.¹¹⁹ U selima Istočne Srbije, tokom sprovođenja zakona o žigosanju stoke, došlo je do sukoba između seljaka i čuvara javnog reda. Radikalska propaganda je uspela da proširi glasinu da se žigosanje stoke vrši da bi se povećala poreza, seljaci su se zbog toga suprotstavljali sprovođenju zakona, čuvari reda su nastojali da zakon sprovedu, njihovo nastojanje u radikalskoj štampi tretirano je kao napad na narod. *Samouprava* je čuvar javnog reda nazvala *sejmeni*. Ovo ime, koje su nosili pripadnici janičarske policije, imalo je da sugerira tuđinski karakter vlasti koja je donela zakon o žigosanju stoke, prema čijim organima sleduje odgovarajući odnos seljaka.

Atmosfera građanskog rata koja je karakterisala vreme uoči septembarskih izbora, i same izbore (u osam srezova su izbori proticali u neredu ili nisu ni završeni) nije nagoveštavala kraj političkih sukoba u zemlji. Izborna pobeda Narodne radikalne stranke nije bila neočekivana, ali su njene posledice bile nepredvidive. Od 132 mandata radikali su dobili 72, liberali 30, a naprednjaci 24. Ni kraljeva 44 poslanika nisu bila dovoljna da osiguraju vladu naprednjaka.

¹¹⁷ Isto, st. 175.

¹¹⁸ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, I...

¹¹⁹ Jelena – Ilka Marković bila je žena narodnog poslanika i pukovnika Jevrema Markovića, koji je u srpsko-turskom ratu 1878. godine streljan. Ona je, 11. oktobra 1882. godine, u Sabornoj crkvi, pucala na kralja Milana. Zbog toga je bila osuđena na smrt, pa pomilovana. Jevrem Marković je bio politički prijatelj Nikole Pašića. Sama Ilka Marković održavala je veze sa prvacima Narodne radikalne stranke: Nikolom Pašićem, Perom Todorovićem, Rašom Miloševićem. Svoju nameru o atentatu poverila je, mesec dana ranije, Jovanu Stefanoviću Vilovskom. Ceo kontekst upućuje na pretpostavku da njen pokušaj ubistva kralja Milana nije bio samo čin lične odmazde. Napomene 81, 82 u: Pera Todorović, *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana...* st. 179.

Prva naprednjačka vlada je ubrzo posle septembarskih izbora i formalno podnela ostavku. I formalno, jer ostavke njenih ministara nalazile su se na stolu vladaoca još od 20. jula 1883. godine. Izrazivši već tada uverenje "da je promena ustava preko potrebna", jer ako "Srbija ne dobije bitku na ovom putu... razvitka, njena je politička budućnost dovedena u pitanje"¹²⁰ – ministri su pred vladaoca stavili izbor.

Osvrćući se na rad svoje vlade, Milan Piroćanac je kao njenu glavnu teškoću označio to "što je slabo ko hteo da razume položaj Srbije". U prvom redu, kralj Milan. On je, po Piroćancu, bio protivan promeni postojećeg "kajišarskog ustava zemaljskog", a zemlji je bio potreban "savremeniji ustav", u kome će biti "ne samo politička prava građana, nego i stalnost i autoritet zemlje... ujamčeni".¹²¹ Neuspeh prve naprednjačke vlade da promenom Ustava od 1869. godine zaokruži i osigura svoj zakonodavni rad na modernisanju države bio je glavni razlog, a ne izgovor, za njeno odstupanje, koje je nagovestila još pre septembarskih izbora.

Kralj Milan je odbio da prizna izbornu pobedu Narodne radikalne stranke. Mandat za sastav nove vlade poverio je Nikoli Hristiću, dugogodišnjem ministru policije. Novoizabrana Narodna skupština je jednim ukazom bila sazvana, da bi već drugim ukazom njen rad bio odložen. Neposredno posle toga, na savetovanju vodećih radikala, bilo je zaključeno da se otpor pruži ako vladalac posegne za ukidanjem ustava.¹²² Ali, otpor je već postojao: sada je samo postao intenzivniji, i izmicao je kontroli svoga glavnog inspiratora.

I vlast i opozicija računali su sa mogućnošću bune u narodu. *Samouprava* je bunu otvoreno podsticala i direktno izazivala, čak začikavala vlast: "Izvolte samo".¹²³ Ali, glavni izazov došao je sa pokušajem vlade da se sprovede zakon o stvaranju stajaće vojske. U julu 1883. godine izdao je ministar vojni naredbu vojnim vlastima, okružnim komandama, da od naroda pokupe stare puške, ali da nove ne dele, već da ih zadrže u magacinima. Tim povodom, u *Samoupravi* se pojavio članak "Razoružanje narodne vojske", čiji je autor bio Nikola Pašić. U naprednjačkoj štampi ovaj članak je kršten kao "Ne dajte oružje". To je i bio poziv narodu da se ne rastaje od svog oružja, i bio je motivisan namerom da se ono, kad za to dođe trenutak, upotrebi.

¹²⁰ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...* st. 223.

¹²¹ Isto, st. 223-224.

¹²² Latinka Perović, *Pera Todorović...* st. 113-114.

¹²³ To je bio naslov članka, koji je u *Samoupravi* bio objavljen 27. avgusta 1883. godine.

Odmah posle odlaganja Narodne skupštine, vojne vlasti su započele sa oduzimanjem starih pušaka, koje je zbog izbora odloženo za jesen. U selima Istočne Srbije – seljaci su odbili da predaju stare puške: došlo je do sukoba sa vlašću. Usledila je brza i energična reakcija kralja Milana. U suzbijanju otpora korišćena je vojska. Doneti su ukazi o vanrednom stanju, o Prekom sudu u Zaječaru i o zabrani slobode štampe, zboru i udruženja. Ove mere pratile su bunu: kako se širilo područje zahvaćeno bunom tako se širila i primena mera za njeno suzbijanje.¹²⁴

Krvavi obračun vlasti sa pobunjenicima i snažan udarac koji je zadat Narodnoj radikalnoj stranci i njenom vođstvu, zahtevali su brzu i odlučnu reakciju stranke. Trenutak za takvu reakciju nastao je sa odlaganjem Narodne skupštine, u kojoj je stranka imala najviše mandata. Propustivši taj trenutak, Glavni odbor Narodne radikalne stranke, međutim, ni na svojoj tajnoj sednici kad je već došlo do oružanih sukoba, nije odlučio da se stavi na čelo pobunjenika. Odluku da njegovi članovi krenu u krajeve u kojima su izabrani za narodne poslanike izvršio je samo Nikola Pašić. On se osećao sigurnijim među lokalnim vođama bune u Istočnoj Srbiji, uz čiju je pomoć i uspeo da se prebaci u Austro-Ugarsku. Ostali su, u oklevanju, dočekali hapšenje u Beogradu, u noći između 25. i 26. oktobra 1883. godine. Okovani, prebačeni su u Zaječar, gde im je Preki sud izrekao presude. Dvojica članova Glavnog odbora, Pera Todorović i Raša Milošević, bili su osuđeni na smrt. Kralj Milan je udovoljio njihovoj molbi za pomilovanje: smrtna kazna je zamenjena višegodišnjom robijom.

Timočka buna zadala je snažan udarac orijentaciji Narodne radikalne stranke na stvaranje narodne države i donošenje ustava, po kome bi Narodna skupština postala srpski konvent. Ali, ni orijentacija Srpske napredne stranke na stvaranje moderne, pravne države i donošenje ustava, koji bi patrijarhalnu, seljačku državu uveo u sistem predstavničke demokratije, nije trijumfovala. Nakon što je kompromitovana i u tesnac saterana politikom *što gore, to bolje*, ova se orijentacija i sama kompromitovala tražeći izlaz iz tesnaca – silom. Posle jedne u krvi ugušene bune, posle vanrednog stanja i prekog suda; posle obustave rada stranke koja je na izborima osvojila najviše mandata; osude njenih prvaka na smrt i dugogodišnje robije – liberalna orijentacija prve naprednjačke vlade bila je zaustavljena. Stranka je

¹²⁴ Prema izveštaju Prekog suda u Zaječaru (*Službene novine*, br. 284, 1883), ovaj sud je za 93 dana imao 84 pretresa sa 819 optuženih. Na smrt je osuđeno 94 (od toga 10 se nalazilo u bekstvu, jedan se sam obesio u zatvoru, za 63 je pomilovanjem smrtna kazna zamenjena robijom, streljano je 20). Na robiju je osuđeno – 567, na zatočenje – 5, na zatvor – 68, oslobođeno kao nevini – 85.

ponovo sastavila vladu na čelu sa Milutinom Garašanihom, ali to je već bio početak njenog kraja.

Timočka buna produbila je jaz između dvora i Narodne radikalne stranke. Svakom od ova dva činioca bilo je savršeno jasno da će se sukob političkih filozofija, koje su personifikovali kralj Milan i Nikola Pašić, nastaviti do pobeđe ili poraza jedne od njih.

5. IZ DVA PRAVCA PREMA VLASTI: RADIKALI U ZEMLJI I U EMIGRACIJI

Prava politička priroda i karakter Narodne radikalne stranke, za čije se uređenje govorilo da "ličić na uređenje vojske ili crkve",¹²⁵ došli su do punog izražaja tek posle Timočke bune. Njeni osnivači, članovi njenog vođstva, našli su se na robiji i u emigraciji. Ostala je, međutim, mreža mesnih odbora, "koji su – poput neke gerile – ipak održali stranku".¹²⁶ Ali, bez ideologije, organizacija bi bila samo ljuštura: *radikalizam* je bio njen kvasac.¹²⁷ "Preki sudovi i vanredno stanje u zemlji kao i razna gonjenja radikala, koja su zatim nastala i svirepo nastavljena, učinili su da se radikalna stranka za neko vreme pritajila, organizacija se razlabavila, nastupilo je stanje ćutanja i dremeža. Ali to ne znači da je organizacija radikalne stranke sasvim prestala. Nije bilo više upisivanja u članstvo, nije bilo odbora i zborova, ali se duhovna veza među članovima održala i dalje, živo i življe nego ikada, i radikalni borci su ostali verni svojim načelima i programu svoje stranke, jer su oni u njihovim verovali duboko i iskreno. Radikalni prvaci u Beogradu i u narodu, koji nisu dopali zatvora, preduzeli su da stranku oporave i podignu. I taj je rad imao uspeha. Stranka se polako oporavlja i podiže..."¹²⁸

¹²⁵ Mil. Zečević, "Nikola P. Pašić (1845-1926)". *Politika*, Beograd, 10. decembar 1936.

¹²⁶ Mil. L. Vasić, "Radikalni miting iz 1896. god. Crtica iz prošlosti Narodne radikalne stranke". *Samouprava*, 12. jun 1936.

¹²⁷ "Pašić je smatrao da je utvrđivanje načela i izrada određenog programa stvar vrlo značajna, ali to još nije sve. Potrebno je da svaki onaj koji usvoji načela i program to smatra kao neku svoju veru koju je dužan da ispoveda do kraja svoga života. Kao što se onaj koji je usvojio Hristovu ili Muhamedovu veru do kraja života naziva 'hrišćanin', ili 'musliman', tako treba da se naziva imenom 'radikal' i da sa tim imenom ide u grob. Ne samo da je dužan da veruje duboko i iskreno u tu veru, već je dužan da je brani, da za nju pogine". Mil. Zečević, "Nikola P. Pašić (1845-1926)"...

¹²⁸ Mil. A. Kostić, "Dragačevski tribun Ranko Tajsčić". *Samouprava*, 5, 6, 7, 8, 9. januar 1937.

Nakon svega, među prvacima Narodne radikalne stranke koji su se nalazili na slobodi "sazrevala je svest o tome da je sporazum sa krunom neophodan".¹²⁹ Izraz toga sazrevanja bio je list *Odjek*, koji su oni pokrenuli krajem 1884. godine. Na stranicama ovog lista – Stojan Protić, Jovan Đaja, Andra Nikolić¹³⁰ - vratili su se ustavnom pitanju, i pretresali su ga "s više – manje klasičnog liberalnog stanovišta".¹³¹

I među članovima Glavnog odbora na robiji javilo se uverenje o nužnosti sporazuma Narodne radikalne stranke sa kraljem Milanom. Ono je, pak, našlo sebi izraz u pismima koja je Pera Todorović, u dogovoru sa svojim partijskim drugovima, iz požarevačkog zatvora, pisao kralju Milanu.¹³² Ta su pisma bila od dvostrukog značaja. Njihov neposredni značaj ogledao se u prebacivanju članova Glavnog odbora iz požarevačkog zatvora u beogradsku tvrđavu. Nije trebalo mnogo vremena da se pokaže i dugoročni značaj ovih pisama.

Kralj Milan je, naročito posle izgubljenog rata sa Bugarskom 1885. godine, pokušavao da pregovara sa radikalskim prvacima na slobodi. Oni su ga, međutim, upućivali na beogradsku tvrđavu, i on je krenuo prema njoj putem koji su mu prokrcila upravo pisma Pere Todorovića. U noći, 27. decembra 1885. godine, kralj Milan je došao da pregovara sa zatočenim Perom Todorovićem. Kao uslov za oslobođenje radikalnih prvaka, postavio je sporazum Narodne radikalne stranke sa Srpskom naprednom strankom. Posle dogovora sa ostalim članovima Glavnog odbora, Pera Todorović je prihvatio ovaj uslov. Već 6. januara 1886. godine, kralj Milan je amnestirao sve osuđene radikale, izuzev onih koji su se nalazili u emigraciji.¹³³

Za 8. februar 1886. godine sazvana je u Nišu konferencija radikalnih prvaka iz cele zemlje da se izjasni o sporazumu. U posebnoj izjavi, Todorović je obrazložio potrebu sporazuma. Po njemu, Narodna radikalna stranka, kao što su pokazali još

¹²⁹ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*. Drugo izdanje, Beograd, 2008, st. 81.

¹³⁰ U vreme Timočke bune, Stojan Protić je zbog štamparskih krivica bio u zatvoru; Jovan Đaja i Andra Nikolić su na Prekom sudu u Zaječaru oslobođeni kao nevini.

¹³¹ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...* st. 81.

¹³² Latinka Perović, "Pisma Pere Todorovića i Dragiše Stanojevića kralju Milanu"... Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti...*

¹³³ Latinka Perović, *Pera Todorović...*

septembarski izbori 1883. godine, bila je spremna da preuzme upravu. Ali, nije bilo realno očekivati da kralj Milan, posle Timočke bune, preda upravu njoj samoj. U isto vreme, tek obnovljena, Narodna radikalna stranka nije smela sebe da isključi iz događaja: završetak rata sa Bugarskom, sazivanje Narodne skupštine, pokretanje ustavnog pitanja. Međutim, konferencija u Nišu je odbila sporazum sa bilo kojom strankom.

Partijski drugovi okrenuli su leđa Peri Todoroviću. Oni su prihvatili rezultate njegovog dogovora sa kraljem Milanom: vlastito oslobođenje i obnova rada stranke. Odgovornost za preuzete obaveze, među kojima je bio sporazum sa Srpskom naprednom strankom, ostavili su Peri Todoroviću. Stranka mora biti u pravu i ona treba da ostane čista, grešiti i prljav biti može samo pojedinac, pa makar taj pojedinac bio jedan od tvoraca stranke. I kad se jednom stalo na to stanovište, dalje se moglo kretati samo po zakonima njemu imanentne logike. Trebalo je preseći svaki razgovor koji bi stranku približio istini. Todorovićevo zalaganje za sporazum sa Srpskom naprednom strankom nije tumačeno ni kao principijelno, ni kao taktičko neslaganje sa strankom. Ono je jednostavno označeno kao izdaja. Najpre, unutar partijskog mehanizma, a zatim i javno, počelo se govoriti da se Pera Todorović prodao kralju Milanu. Diskreditacija ličnosti imala je za cilj da racionalizuje političku optužbu: ličnost je morala da liči na predstavu koja je o njoj stvarana. To je bilo u logici partije za koju je unutrašnje jedinstvo bilo glavni garant beskompromisnosti prema političkom neprijatelju. Stranka i pojedinac su kao organ i organizam – govorili su učitelji osnivača Narodne radikalne stranke.¹³⁴ To načelo je obezbeđivalo moć celine.¹³⁵ Ono objašnjava odnos vođe i stranke.¹³⁶ Logika partije vladala je, međutim,

¹³⁴ P. L. Lavrov je u *Istorijskim pismima*, kultnoj knjizi ruskih revolucionarnih narodnjaka, i srpskih socijalista, pisao da pojedinac – organ "ima svoju strukturu, svoje delovanje, ali je *potčinjen* jedinstvu celine", to je "neizbežan uslov života organizma", "uslov zajedničkog delovanja, uslov pobeđe". Ko se s partijom razide "u bitnim pitanjima, taj je njen neprijatelj. Protiv tih neprijatelja partija usmerava i mora usmeriti svu snagu svoje organizacije, boreći se kao jedan čovek svim svojim sredstvima, koncentrišući svoje udarce"... P. L. Lavrov, *Istorijska pisma...* Latinka Perović, *Pera Todorović...* st. 144.

¹³⁵ Karlo Sforca koji je proučavao organizaciju francuske radikalne stranke, za koju se govorilo da je "gospodar Francuske", kaže: "Organizacija francuske radikalne stranke samo je dečja igra u poređenju sa organizacijom stare srpske radikalne stranke". Latinka Perović, *Pera Todorović...* st. 143.

u historiografiji.¹³⁷ Jedna partijska presuda decenijama je funkcionisala kao sud istorije, i to može da se izmeni samo novom kontekstualizacijom Narodne radikalne stranke.

Kralj Milan je ostao čvrst u nameri da Narodnoj radikalnoj stranci ne dopusti da sama upravlja zemljom. Posle odbijanja sporazuma sa Srpskom naprednom strankom u Nišu, on je govorio: "Ako se nećeš upregnuti u državna kola s Piroćancem i s Garašaninom – vući ćeš ih u društvu s Jovanom Ristićem i Radivojem Milojkovićem (tj. liberalima – L. P.). Samojoj radikalnoj stranci ne dam da vuče kola; bojim se polomiće kola i odvući sebe u provaliju".¹³⁸ Njemu je bio potreban kompromis stranaka, da bi, najzad, prihvatio promenu ustava.

U aprilu 1886. godine beogradski radikali napravili su sporazum sa liberalima – i to ne izborni već programski sporazum. Oni se "zbližuju i susreću u jednoj opštoj narodnoj struji u kojoj bi srpsko rodoljublje održalo pretegu nad partiskim gledištima".¹³⁹ A – "jedan od prvih poslova ovako združenih stranaka ima biti spremanje za novi Ustav".¹⁴⁰

Nikola Pašić je ostao nesklon svakom kompromisu. Iz emigracije, on je budno pratio događaje u zemlji i u stranci, kovao planove, održavao stare veze i uspostavljao nove. Istovremeno, on nikako nije hteo da mu stranka, koja se u zemlji oporavljala i ponovo postajala nezaobilazan činilac, umakne. Zato – "iako duboko nezadovoljan novom politikom stranke... nije odolevao da joj se prikloni, čim je shvatio da je ona svršena stvar".¹⁴¹ Raši Miloševiću je pisao da su ga niški zaključci toliko razgnevili da je hteo da oglasi "od strane emigracije" da su radikalski prvaci u zemlji "napustili program, prevarili narod, obesvetili žrtve". Gnev ga je napustio kad je video da u sporazumu radikalno-liberalnom "program radikalni nije saranjen". Glavno je da se

¹³⁶ Raša Milošević kaže da se Pašićev lični autoritet "kad treba... pretvara u diktaturu". Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 136. A radikalski prvak i teoretičar parlamentarizma, Stojan Protić, pisao je neophodno, da bi Narodna radikalna stranka bila podobna za vladu, "da se s jednog mesta i od jednog čoveka ili tela može sigurno davati impuls za rad i kretanje celoj stranci". Taj "jedan čovek" je Nikola Pašić, koji je "prirodni" vođa stranke. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...* st. 91.

¹³⁷ Slobodan Jovanović, *Pera Todorović...*

¹³⁸ Vasilije Krestić, Radoš Ljušić, *Programi i statuti...* st. 155.

¹³⁹ Isto, st. 153.

¹⁴⁰ Isto, st. 154.

¹⁴¹ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...* st. 83.

stranka drži načela "narodnog suvereniteta", a ne da "silazi na zemljište liberalno da zakonodavnu vlast 'deli s kraljem'".¹⁴²

Iz radikalno-liberalnog sporazuma proizašla je "savezna vlada" (1. jun 1887). Njeno šestomesečno trajanje (17. decembar 1887) obeležio je linč nad naprednjacima, koji je radikalski *Odjek* nazvao "veliki narodni odisaj". U celoj Srbiji, naprednjaci su bili svirepo ubijani, ponižavani i proterivani.¹⁴³ Sa čišćenjem od naprednjaka nastavljeno je i u narednim godinama.¹⁴⁴

Obnova rada, sporazum sa liberalima i većinski princip izbornog zakona, omogućili su Narodnoj radikalnoj stranci da na septembarskim izborima 1887. godine osvoji najveći broj mandata. U Narodnoj skupštini, uz imenovane narodne poslanike, ona je imala 103 mandata prema 95 mandata Narodne liberalne stranke. Prvi put se našla u prilici da sama obrazuje vladu. Kralj Milan je na to pristao, uz uslov da u vladu uđu umereniji radikali, to jest, da ne uđu oni koji su osuđivani zbog Timočke bune, i da ministar inostranih poslova ne bude radikal. Radikali su bili predusretljivi: za mandatara su predložili Savu Grujića, diplomatskog predstavnika Srbije u Atini (1882) i Petrogradu (1885), i ministra vojnog u radikalno-liberalnoj vladi. Kralj Milan je na ovu predusretljivost uzvratio tako što je Savu Grujića proizveo u generala i pomilovao preostale radikale, sem Nikole Pašića. Ova saradnja nije dugo potrajala. Kralj Milan nije prihvatao da vladu, preko poslaničkog kluba, kontroliše partijski vrh Narodne radikalne stranke. Samo posle četiri meseca, prva radikalska vlada podnela je ostavku ne ostvarivši nijedan od svojih programskih ciljeva: sređivanje finansijskih prilika, donošenje zakona o opštinama i zakona o stajaćoj vojsci.

Kralj Milan se, još jednom, vratio svome proverenom mandataru, Nikoli Hristiću. U isto vreme, raspisao je izbore za Veliku narodnu skupštinu (2. decembar 1888) i imenovao Ustavotvorni odbor kome je lično predsedavao. Potpredsednici odbora bili su prvaci sve tri političke stranke: Jovan Ristić, Milutin Garašanin i Sava Grujić. U sastav odbora ušle su najistaknutije ličnosti političkog života iz sve tri stranke podjednako. Novi ustav, prema uslovima kralja Milana, može biti donet samo kao "dvostrani ugovor između Krune i naroda" i "njegova sadržina mora izražavati

¹⁴² Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori...* st. 221.

¹⁴³ Latinka Perović, "Politički protivnik kao neprijatelj". *Između anarhije i autokratije...*

¹⁴⁴ Za nepunih devet godina (1887-1896) ubijeno je 377 naprednjaka. Imena žrtava su poznata. *Ko su i šta su Srpski Radikali* (Preštampano iz "Narodnosti", Pančevo, 1900).

kompromis ne samo s krunom nego i između svih stranaka međusobno, nezavisno od njihove pojedinačne snage".¹⁴⁵

Uskoro je nacrt ustava bio usvojen u (užem) Ustavotvornom odboru. Radikali nisu njime bili najzadovoljniji. Zamerali su mu što se ne bavi socijalno-ekonomskim pitanjima seljaštva, što nije ukinuo birokratiju, što je zadržao cenzus i što je ustanovio "kvalifikovane" poslanike. Stavljajući konačnu verziju nacrta ustava na glasanje u plenumu Ustavotvornog odbora, kralj Milan je pozvao sve njegove članove da glasaju za nacrt ustava, i da "ulože sav svoj upliv i svoju moć, da se ovo delo... i u pojedinostima i u celini, tako kako jeste, primi od strane Velike skupštine".¹⁴⁶ Uprkos tom pozivu, dvojica radikala, Dimitrije Katić i Ranko Tajsčić, glasali su protiv nacrta ustava.

Izbori za Veliku (ustavotvornu) skupštinu sprovedeni su, po starom kalendaru, 2. decembra 1888. godine. Od blizu 600 izabranih narodnih poslanika, oko 500 su imali radikali, oko 100 liberali, nije izabran nijedan naprednjak. Kralj Milan je bio suočen sa zastrašujućom i pretećom većinom radikala, kojima je kruna bila jedina brana. Radikali, pak, sa alternativom da, ako ne bude prihvaćen novi ustav, ostane Ustav od 1869. godine, isti onaj Namesnički ustav, za koji je još njihov preteča rekao da predstavlja obmanu, a oni u dvadesetogodišnjoj borbi protiv njega uložili ogromnu energiju, i imali žrtve.

Pred mogućnošću da ustav ne bude prihvaćen u Velikoj narodnoj skupštini, kralj Milan je pozvao beogradske vođe radikala i otvoreno im rekao da u Skupštini neće dozvoliti nikakvu novu raspravu o ustavu. Ponuđeni nacrt mora se prihvatiti takav kakav je "od korice do korice", jer kralj neće prihvatiti bilo kakav izmenjen i dopunjen ustav. Među radikalskim prvacima, posebno među onima "iz naroda", digla se velika povika protiv ove nove "tiranije" kralja Milana. Beogradska grupa imala je velikih muka dok je "urazumila" najborbenije i pridobila većinu da glasa za nacrt ustava "od korice do korice". Dimitrije Katić i Ranko Tajsčić ostali su dosledni, ali je većina radikalskih poslanika u Velikoj narodnoj skupštini bila partijski disciplinovana.

Ustav od 1888. godine sledio je liberalni ustavni obrazac. Naime, engleski ustavni obrazac s kraja XVII i početka XVIII veka, kad je u zemlji porekla izgubio

¹⁴⁵ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...* st. 84.

¹⁴⁶ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... st. 145.

legitimitet, prenet je 1830. godine u francusku, a 1831. godine u belgijsku ustavnu praksu. Za većinu ustavotvoraca u Evropi XIX veka, belgijski ustav predstavljao je uzor. Na Balkanu takođe. Pre nego što ga je u Srbiji faktički preuzeo Ustav od 1888, učinili su to ustavi u Grčkoj, Rumuniji i Bugarskoj.¹⁴⁷ Kakve su pretpostavke za jedan izrazito liberalni ustav u Srbiji na kraju XIX veka? Odgovor na ovo pitanje zahteva pažljivo posmatranje dva duboko antagonizirana činioca: krune i Narodne radikalne stranke, ali i dva koncepta države.

Posle donošenja Ustava od 1888, kralj Milan je abdicirao u korist svoga maloletnog sina Aleksandra, u čije ime je upravljalo namesništvo. To je bilo drugo namesništvo za dvadeset godina u novovekovnoj Srbiji. U toku ove dve decenije, između prvog i drugog namesništva, stvorena je i u dominantan politički činilac izrasla Narodna radikalna stranka. I u odnosu prema Ustavu od 1888, radikali su imali dvosmislen odnos. Tretirali su ga kao isključivo svoje delo i označavali kao početak "nove ere". U isto vreme, smatrali su da nisu ostvareni njihovi krajnji ciljevi. Posle usvajanja Ustava od 1888, njihov list *Odjek* pisao je: "Iza fasade *pisanog* ustava u našem narodu uvek postoji *nepisani ustav, zasnovan na običaju*, koji mora biti fundament onog – *zvaničnog*".¹⁴⁸ Posle usvajanja liberalnog ustava, došlo je do novog linča naprednjaka. Za razliku od "velikog narodnog odisaja", koji je zahvatio Srbiju – ovaj se obrušio na prestonicu.¹⁴⁹ Strategiju Narodne radikalne stranke u ovom razdoblju nije moguće posmatrati nezavisno od onog političkog kapitala, odnosno procesa tokom koga se taj kapital akumulisao, sa kojim se, pomilovan od kralja Milana tek činom njegove abdikacije, iz emigracije u Srbiju vratio vođa Narodne radikalne stranke. Godine emigracije Nikole Pašića prevažne su ne samo za njegovu političku biografiju, već za sazrevanje strategije Narodne radikalne stranke i njeno definitivno uobličavanje u konzistentnu socijalno-nacionalnu ideologiju. Istorijski izvori koji su objavljeni u poslednjoj deceniji XX veka omogućavaju da se na taj proces baci puna svetlost.¹⁵⁰

Nikola Pašić je u emigraciji proveo šest godina (1883-1889). Iz Rumunije se prebacio u Bugarsku, i tamo okupio srpske emigrante izbegle posle 1883. godine.

¹⁴⁷ Latinka Perović, Predgovor. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...*

¹⁴⁸ "Srpski radikalizam", *Odjek*, 7. maj 1889.

¹⁴⁹ Latinka Perović, "Politički protivnik kao neprijatelj"...

¹⁵⁰ Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori... Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska 1848-1888...

Zajedno sa njima, nastojao je, svim sredstvima, da dovrši ono što zbog, kako je govorio, nedovoljne organizacije, nije uspela Timočka buna. To jest: da ukloni kralja Milana kao nosioca zapadne orijentacije u Srbiji posle sticanja državne nezavisnosti, i samim tim izdajnika zavetne misli o oslobođenju i ujedinjenju srpskog naroda.

U emigraciji, zahvaljujući pismu kao glavnom sredstvu kojim je komunicirao – konspirativni, samokontrolisani i dvosmisleni Nikola Pašić je bio otvoren, precizan i tvrd.¹⁵¹ U pismima je oslobađao i svoju misao, i svoju emociju. A u nekim od pisama, kao u onom ruskom slavisti P. A. Kulakovskom, Pašić je sažimao svoju političku filozofiju i spontano otkrivao njene korene:

"Narod srpski može se reći da je najnesrećniji u Evropi. Pored ostalih nesreća i neprijatelja ima vladaoca, kakvog istorija ne pamti. Nije tiranin, jer su tirani strogi i pravedni, već izdajnik naroda, kome kraljuje. Sa većitim dušmaninom srpskog naroda udružio se i s' njim zajedno radi na propasti srpske države i njenom potčinjavanju Austro-Ugarskoj. Svetska istorija, događaji, stavila je srpsko-hrvatsko pleme između varvarskih Turaka i civilizovanih Nemaca. Skoro pet stotina godina borio se je narod srpski protiv Turaka braneći svoju zlatnu slobodu i časni krst, i opet za to više mrzi civilizirane Nemce, no varvarske Turke... U vremenu kad zaštite i odbrane potrebuje srpski narod od nemačkog 'prodiranja na istok', naš je kralj izdao svoj narod tako kao što ga je izdao Vuk Branković na Kosovu s tom razlikom što je onaj činio iz osвете, a ovaj iz koristoljublja. U vremenu, kad je pomoć ruska nama najnužnija, kad Nemci vrbuju protivu Slavena sajuznika na sve strane, u tom vremenu kraljeva vlada i kralj sam grme protivu Rusa a grle se i ljube se sa Nemcima, našim i slavenskim dušmanima.

... Narod srpski shvata svoju borbu protiv kralja Milana, kao borbu Srba za odbranu svoje otadžbine, kao borbu jednog slovenskog plemena protivu germanizma i

¹⁵¹ Istoričari ističu značaj pisama Nikole Pašića upravo imajući u vidu njegove karakteristike kao javne političke ličnosti.

Prema Milanu St. Protiću (starijem), Pašić je bio "iskren jedino u svojim privatnim pismima", zbog čega su ona "od veoma velike važnosti ne samo za njega lično, već delimično i za samu istoriju Radikalne stranke i istoriju srpskog naroda". Milan St. Protić, "Pašić i Protić pre 1914. Skice likova". *Istorijski glasnik*, Beograd, 1971, 1, st. 90.

A ruski istoričar A. L. Šemjakin, koji je zaslužan za identifikovanje i objavljivanje Pašićevih pisama iz emigracije, kaže: "u svojim pismima Pašić je pisao iskreno i otvoreno o svemu što je mislio i planirao, što samo povećava njihov značaj za istoričare". Andrej Šemjakin, Uvod. Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. *Emigrantska prepiska 1884-1888...* st. 11.

germanske nadmoćnosti, on shvata da se bori ne samo za sebe no i za ostale Slovene... Kad Srbi padnu i podlegnu, kad prevlada misao naprednjačka da je spas srpstva u sajuzu sa Germancima protivu Rusa, onda je teško da se toj bujici stane na po puta, na granici bugarskoj, koja je od nekog vremena takođe pošla stazama naprednjaka srpskih!

Sve ima svoje vreme. Propušteni rad u odsudnim trenucima, u sudbonosnim prelomima daje kulturnom životu naroda drugi pravac. Treba sve da činimo u svoje vreme... Boljka se leči dok nije organizam upropastila, podgrizla. Kad se što u svoje vreme radi, svrši se sa po muke, no docnije kad mu vreme nije".¹⁵²

To je osnova sa koje Nikola Pašić deluje u emigraciji. Sve ostalo su njeni fragmenti: uklanjanje kralja Milana, politička hegemonija Narodne radikalne stranke, ujedinjenje srpskog naroda u državu koja ima istorijsko pravo na hegemon položaj na Balkanu, snažan oslonac na slovensku Rusiju i mesto Srbije uz nju.

Fanatično koncentrisan na cilj, Nikola Pašić je, i posle Timočke bune, u emigraciji radio na pripremama ustanka u Srbiji. Odbacivao je ideju atentata, jer je pretpostavljao da on kao posledicu može imati zavođenje vanrednog stanja, u kome bi ojačala uloga naprednjaka. Okupljanje emigranata oko ustanka kao cilja, Pašiću je bilo važno i zbog njegovog vlastitog položaja. Sam, bez obzira na svoje političke planove, on je bio nemoćan. Sa emigrantima uz granicu Srbije, koji stalno prete oružanim upadom, on je bio nezaobilazan činilac: za kralja Milana i naprednjačku vladu, za Austrougarsku i Rusiju. Ali i za Narodnu radikalnu stranku. Tek posle Timočke bune, trebalo je potvrditi mesto neprikosnovenog vođe u njoj: "Pašić je živeo u Bugarskoj, u Rumuniji, u Rusiji, ali je diktovao šta se ima raditi u Srbiji, i rukovodio je slobodoumnim pokretom".¹⁵³ Svako slabljenje fronta prema kralju Milanu i naprednjačkoj vladi ugrožavalo je njegov odsudni uticaj na događaje u Srbiji.¹⁵⁴

¹⁵² Nikola Pašić P. A. Kulakovskom. Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori... st. 157, 158.

¹⁵³ M. Zečević, M. S. Jovanović, *Nikola Pašić*, Beograd, 1937, st. 43.

¹⁵⁴ U pismu mitropolitu Mihailu, posle amnestije radikala 1886. godine, Pašić kaže: "Sva moja radnja u poslednjem vremenu, od kako su oni naši u Beogradu amnestirani svodila je se na to da se ne rasture, da ne mole za pomilovanje i da se ne predaju zlikovcu (kralju Milanu – L. P.). Isto tako radio sam i s onima koji su pušteni, da se drže i da ne popuštaju pa ma šta im obećavali, ma kakve muke i nepravilike podneli. Ja sam ih obnadeždio da će biti potpomognuti, ako se ne izmire sa zlikovcem. I sada vidim da su odbili, ali na mene je sada strovaljena grdna odgovornost, ako budem napušten od naše

Za ustanak, i kao stvarni i kao mobilizatorski cilj, bila je potrebna pomoć. Postojala su samo jedna vrata na koja je Pašić mogao da zakuca: Rusija. Ali, u njenim zvaničnim krugovima, on je bio poznat kao "nihilista i buntovnik". Potreban je bio posrednik koji je uživao poverenje Rusije, i Pašić ga je našao u mitropolitu Mihailu.¹⁵⁵

Mitropolit Mihailo, "taj najdosledniji rusofil u Srbiji", smatrao je "političke i kulturne veze sa jednokrvnom i jednovernom Rusijom neophodnim uslovom postojanja same Srbije".¹⁵⁶ I obrnuto, zapadnu orijentaciju kralja Milana i naprednjačke vlade – njenom katastrofom. "Nesrećnu Srbiju zlikovci vode u propast, od čega je nužno spasiti i vratiti pravoslavlju" – pisao je mitropolit Mihailo I. S. Aksakovu, vođi slovenofila.¹⁵⁷ U četvorogodišnjoj prepisci između mitropolita Mihaila i Nikole Pašića, kralj Milan je: "zlikovac", "zlotvor", "dušmanin", "izdajnik" – prosto "Milan". Prirodno je bilo da se njih dvojica nađu na ideji priprema oružanog ustanka u Srbiji s ciljem da se ukloni kralj Milan kao personifikacija zapadne orijentacije Srbije.

Ruska vlada bila je rezervisana prema pripremama ustanka zbog svoje zauzetosti poslovima u Bugarskoj i bojazni da ustanak može dovesti do vojne

braće i ako dođem u takvo stanje da oni vide da sam im slaba i neostvarljiva obećanja dao. Zato ću vas moliti najpokornije da izjavite s moje strane i strane mojih drugova, koji su me u tome pomagali, svuda i svakome od koga zavisi da se nam može pomoći, da pomoć dođe što pre, inače je sve propalo. *Inače ja gubim svaki dalji odsudni upliv na događaje i rešavanja, koja se u Srbiji budu radila* (Podv. – L. P.). Oni su me poslušali i odbili izmirenje, ali su s tim došli u očajni položaj, došli su do toga da im treba sada raditi i ne čekati i ne odugovlačiti da protivnik udešava stvar kako hoće. Nije mala šala držati celu zemlju u trzavici, u neizvesnosti, obećavati im da će to i to biti samo da se ovako ili onako drže – a posle se vidi da su to bila prazna obećanja i ništa više". *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska...* st. 142-143.

¹⁵⁵ Mitropolit Mihailo i ceo visoki kler suprotstavili su se Zakonu o crkvenim taksama. Zbog toga je kralj Milan, ukazom od 18. oktobra 1881. godine, lišio mitropolita Mihaila položaja. To je dovelo do pogoršanja odnosa između Srbije i Rusije. Uz pomoć ruskog poslanika u Srbiji, mitropolit je napustio zemlju 11. aprila 1883. godine, a 28. avgusta 1884. godine otišao je u Kijev, gde je, pre trideset godina, pohađao Duhovnu akademiju. Andrej Šemjakin, "Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić u emigraciji (1883-1889). Zajedno protiv Milana Obrenovića". *Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska...* st. 21-23.

¹⁵⁶ Isto, st. 20.

¹⁵⁷ Isto, st. 29.

okupacije Srbije od strane Austro-Ugarske.¹⁵⁸ Zbog toga je mitropolit Mihailo koristio svoje široke društvene veze u Rusiji.¹⁵⁹ Emigranti su za ustanak dobili ne samo političku podršku, nego i pomoć u novcu i u puškama od slovenofilskih društava u Rusiji. Međutim, od mnogo većeg značaja je to, što je mitropolit Mihailo slovenofilskim krugovima preporučio Nikolu Pašića kao "borca za opšteslovensku stvar". Kada je, 1885. godine, prvi put došao u Petrograd, Nikola Pašić je u ovim krugovima bio primljen kao saveznik. I on je to, zaista, bio.

Pašićevo slovenofilstvo nije, međutim, proizašlo iz njegovih veza sa mitropolitom Mihailom. Ono nije ni posledica njegove lektire, u kojoj je važno mesto zauzimala knjiga N. J. Danilevskog *Rusija i Zapad*, u kojoj je slovenofilstvo dobilo značenje slovenskog rasizma.¹⁶⁰ Ono, Pašićevo slovenofilstvo, logična je etapa u razvoju revolucionarnog narodnjaštva, ideologije koju je on sledio još od ciriških dana: *ne* ponavljanje puta koji su u svom razvoju prošli zapadnoevropski narodi, već ubrzanjem istorije pomoću projekcije slovenske opštine, koja se očuvala i u ruskom i u srpskom narodu – na državu. Opština je već bila mesto susretanja ruskog socijalizma sa slovenofilstvom: u najstarijem je prepoznato najnovije. Nije se uzimalo u obzir ono na šta je ukazivao Vladimir Solovjev u svojoj kritici ruskog nacionalizma osamdesetih godina XIX veka. Naime, da opština nije karakteristika isključivo ruskog, odnosno slovenskog sveta. Ona, u stvari, odgovara jednom od prvobitnih stepena socijalnog razvitka, kroz koje su prošli najrazličitiji narodi: "to nije klica specijalno ruske budućnosti, već ostatak opštečovečanske prošlosti".¹⁶¹

¹⁵⁸ Ruska vlada je stavila do znanja da ne podržava ideju ustanka. Njen poslanik u Srbiji, A. I. Persijani, rekao je radikalima u septembru 1886. godine: "Pokret u Srbiji koji se priprema čini mi se nepravovremenim, pošto je imperatorska vlada u sadašnji trenutak zauzeta poboljšanjem bugarskog pitanja... i svaki novi zaplet na Balkanskom poluostrvu mogao bi samo da oteža rešavanje u željenom pravcu". Isto, st. 27.

¹⁵⁹ Tragove tih veza Andrej Šemjakin je identifikovao u arhivskim fondovima Azijskog departmana Ministarstva inostranih dela Rusije, Svetog Sinoda Ruske pravoslavne crkve, Petrogradskog slovenskog dobrotvorskog društva, kao i u ličnim fondovima vođe slovenofila I. S. Aksakova, grofa N. P. Ignjatijeva, generala M. G. Čarnjajeva, profesora I. V. Lamanskog, A. A. Majkova, N. A. Popova, I. S. Paljmova, P. A. Kulakovskog, sveštenika M. F. Rajevskog, viših državnih činovnika K. P. Pobedonosceva i T. I. Filipova. Isto, st. 20-21.

¹⁶⁰ Latinka Perović, "'Rusija i Evropa' N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Srbiji"...

¹⁶¹ Isto, st. 130.

Nije to, naravno, uzimao u obzir ni Nikola Pašić. Za njega je opština "duša slovenskog sveta". Sa njom je slovenski svet u prednosti nad zapadnim svetom, jer je u njoj rešeno ekonomsko pitanje, koje Zapad nije uspeo da reši. U opštini je sačuvana kolektivna svojina zemlje – princip kome Zapad tek teži. "Ona je", za Pašića, "i početak slovenskog društva i svršetak zapadnoevropskog razvitka. No, slovenska opština kao početna jedinica kadra je daljem razvitku, *daljem državnom i društvenom uređenju* (Podv. L. P.) dok, naprotiv, opština zapadnoevropskog sveta znači svršetak kulture, kojom će se neminovno završiti zapadni današnji poredak stvari".¹⁶²

Iz ovakve istorijske perspektive, Srbiji je mesto u sveslovenskom savezu na čelu sa Rusijom. U opširnoj zabeleški, pod naslovom "Kratki pogled na borbu, stanje i težnje naroda srpskog u Kraljevini Srbiji od Berlinskog kongresa do danas", koju je, 1887. godine, s nadom da će stići i do ruskog cara, uputio A. I. Zinovjevu, načelniku Azijskog departmana Ministarstva inostranih dela Rusije – Pašić kaže: "Naše političko 'veruju' jeste: sveslovenski savez pod zaštitom i rukovodstvom imperatora i Cara ruskog, približno tako kako je uređena Nemačka, ili još bliže i tačnije, kako je pokazao u svojoj knjizi besmrtni ruski pisac Danilevski. Eto u čemu je naše 'veruju', čemu mi težimo i u čemu nas podržava čitav srpski narod".¹⁶³

Spoljnopolitički oslonac Srbije posle sticanja državne nezavisnosti postao je dramatično važan upravo zbog orijentacije u unutrašnjem razvoju mlade države. Zapadnu orijentaciju kralja Milana i prve naprednjačke vlade, Narodna radikalna stranka je označila kao izdaju onih narodnih ustanova koje su "duša slovenskog sveta", a samim tim i kao izdaju slovenstva. Svoju, pak, orijentaciju na Rusiju bez ostatka kao odbranu slovenske suštine države nasuprot zapadnoj suštini, koja se Srbiji nameće njenim modernisanjem – kao odbrana slovenstva. Nije dovoljno da jedna stranka u Srbiji vodi politiku dobrih odnosa sa Rusijom. Potrebno je još da njeno političko "veruju" bude sveslovensko jedinstvo, kao trajni interes srpskog naroda. U isto vreme, politika dobrih odnosa sa Austrougarskom je izdaja.

Kada su naprednjaci počeli da se okreću Rusiji, Nikola Pašić je, 12. oktobra 1896. godine, pisao Kulakovskom da Rusija ima pravo da se meša u unutrašnje stvari balkanskih država, ako one nisu u skladu s narodnim tendencijama, to jest, "ako je rukovođenje unutrašnjim u rukama protivnika slovenske krvi, u rukama ljudi koji se

¹⁶² Isto, st. 130.

¹⁶³ Isto, st. 129.

trude da razruše sve što je slovensko". I dodaje: "U Srbiji sada naprednjaci govore da su oni tumači ruskog mnjenja, i da ih Rusija ne bi podržavala kada se ne bi slagala sa njihovom politikom. A politika naprednjaka unutar Srbije ugušiće narodni glas i goniće istinske ruske pristalice",¹⁶⁴ odnosno radikale, spremne na potpunu zavisnost Srbije od Rusije, pod uslovom da se sačuva slovenska samobitnost i zaustavi prodor Nemačke na Istok. Ali, i njihova nedeljiva i večna vlast.

Nikola Pašić je od Rusije očekivao više nego što je ona mogla, i što je htela. Samo retko, on je pomišljao da bi Rusija mogla imati i neki svoj razlog da ne otvara Istočno pitanje onda kad to od nje očekuje Srbija. U Pašićevom viđenju odnosa Srbije i Rusije ima i megalomanije. Ona se ogleda u njegovom uverenju da je borba protiv zapadne orijentacije u Srbiji borba za slovensko jedinstvo. Ali i u pretenziji na mesto Srbije u slovenskom savezu: "Nama oduševljenim i skroz prožetim tom verom (verom u sveslovenski savez – L. P.) jasno je i nesumnjivo da se javlja veličanstvena slika, na kojoj će moćna i velika Rusija sakupljati oko sebe svoje, od nje otrgnute varvarskom rukom mlađe sestre, zagrliće ih i okružiti svojom čvrstom zaštitom i snažnim mačem, koji joj je u nasleđe predala stara Slavija, da bi se ona kasnije, umesto nje, brinula o ujedinjenju slovenskih plemena i da bi vodila slavi i veličini. *Mi ne skrivamo da bismo želeli da vidimo Srbiju na toj budućoj slici kako stoji odmah iza Rusije*".¹⁶⁵

Međutim, ni prevelika očekivanja od Rusije ni megalomanija nisu smetali Nikoli Pašiću da uspostavi i učvrsti veze sa slovenofilskim krugovima i uz njihovu pomoć zadobije naklonost službenih krugova Rusije. Te su mu veze pomogle da zadrži vodeće mesto u Narodnoj radikalnoj stranci, i da se na to mesto, posle šestogodišnje emigracije, trijumfalno vrati.

Obostrani ustupci kralja Milana i vodećih radikala koji su posle Timočke bune ostali u zemlji, omogućili su Narodnoj radikalnoj stranci da se oporavi, vrati u politički život sa oreolom žrtve i ponovo postane odlučujući politički činilac. Nikola Pašić je samo fizički bio po strani svih ovih događaja, ostajući jednako koncentrisan na cilj: uklanjanje kralja Milana kao nosioca zapadne orijentacije u Srbiji. On to nije uspeo ustankom, na kome je istrajavao i posle u krvi ugušene Timočke bune. Atentat, u čijoj su senci bili Obrenovići nije mu odgovarao. U zemlju je mogao da se vrati tek

¹⁶⁴ Isto, st. 132.

¹⁶⁵ Isto.

pošto je kralj Milan abdicirao. U svakom slučaju za njih dvojicu, kralja Milana i Nikolu Pašića, nije u zemlji istovremeno bilo mesta.

6. NA VLASTI: PARTIJSKA DRŽAVA RADIKALA

Prve govore Nikole Pašića po povratku iz emigracije¹⁶⁶ karakteriše "visok stepen ideološko-političke koherentnosti i jasna strateška koncepcija stranke".¹⁶⁷ Sa Ustavom od 1888. godine je i sama Narodna radikalna stranka "završila jednu periodu svog života".¹⁶⁸ Trebalo je definisati njenu strategiju za "novu eru". Nikola Pašić to i čini ne dirajući u osnove stranke.

U prvom redu, slovenstvo i kosovski zavet. Ideja države "u kojoj nema ni plemstva ni bojenstva, nego samo bratstva i jednakosti" ponikla je iz "uzvišene ideje slovenskoga karaktera", koja je "izgleda najrazvijenija kod srpskog naroda". Osobina: "da se on nikad ne miri sa nepravdom i zlim ovoga sveta, pa ma kakvi crni dani nastali". Ona "progovara kroz usta cara Lazara uoči kosovske bitke: da više voli carstvo nebesko, jer je pravedno i večito".¹⁶⁹ Sa njom je srpski narod odolevao Vizantiji, Turskoj i Zapadu.

Zatim, kontinuitet ove osobine koja je sublimirana u Narodnoj radikalnoj stranci. U Zaječaru, na tom "mnogoznačajnom mestu", zasejanom žrtvama Timočke bune, Pašić pominje Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića.

Onda – sam Ustav od 1888. Narodna radikalna stranka i njen vođa smatrali su ga isključivo svojim delom, iako ga je inicirao kralj Milan, a u Ustavnom odboru bili zastupljeni i predstavnici druge dve stranke – Liberalne i Napredne. Ovo monopolisanje Ustava od 1888. godine trojako je uticalo na strategiju stranke. Prvo, na realističnost: ne tražiti "veće i šire slobode" pre nego što se učvrste i osiguraju "one, koje su u Ustavu dobijene". Drugo, tretman drugih političkih stranaka kao neprijatelja: "treba uvek imati pred očima da su te slobode stečene u ljutoj borbi protivu dve protivne stranke, i da u novom Ustavu nije sve urađeno onako kako je radikalna stranka tražila, već da ima podosta što je ušlo kao zahtev ostalih stranaka.

¹⁶⁶ Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori...

¹⁶⁷ Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...* st. 90.

¹⁶⁸ Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori... st. 324.

¹⁶⁹ Isto, st. 320.

Ako dakle narod poveri radikalnoj stranci da gaji novu eru, da izvodi i utvrđuje slobode, onda će se mane u Ustavu svesti na najmanju meru. Ako li se, pak, nova era poveri kojoj protivnoj stranci, onda će ona izdahnuti u njenom zagrljaju, i stečene slobode potreće se specijalnim zakonima".¹⁷⁰ Najzad, jedinstvo Narodne radikalne stranke. Na ovo poslednje je Pašić apsolutno koncentrisan u kratkom periodu od svog povratka iz emigracije do izbora za Narodnu skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav od 1888. Kroz to on učvršćuje i svoje čelno mesto u stranci.

Borba Narodne radikalne stranke za programska načela neodvojiva je od shvatanja "podesne organizacije" za tu borbu. To jest, organizacije, koja se "troši samo protivu protivničke snage", i upravo zato se "ne slabi unutrašnjim trvenjem". Proveren u borbi protiv "starog birokratskog sistema", ovaj totalni karakter stranke dobija na značaju tek u "novojoj eri". "Disciplina i solidarnost naših članova", govorio je Pašić na skupovima i zborovima Narodne radikalne stranke po svom povratku iz emigracije – "pomogle su radikalnoj stranci da dođe do pobeđe, disciplina i solidarnost su potrebni da se stečeno očuva i da se nove tekovine potvrde... Šta stranka reši da uradi to je obavezno za svakoga člana stranke... Vreme u kome živi sada Srbija ozbiljno je i zahteva da budemo svi prožmani slogom".¹⁷¹

Dve su poluge jedinstva stranke: žrtve i fiksirani cilj. One su povezane. Nikola Pašić podseća na žrtve s neskrivenom namerom da "još jače oduševi članove... stranke, da njene redove zbije u snažne kolone, da potkrepi njenu staru disciplinu i onu veliku snagu, koja je dobro uređena, kadra da savlada sve prepreke, koje bi smetale njenom razvitku i daljem ostvarivanju njenog programa".¹⁷²

Jedinstvo Narodne radikalne stranke, i kad je već imala apsolutnu moć u Narodnoj skupštini i svoju vladu, bilo je važno upravo sa stanovišta cilja: ujedinjenja srpskog naroda. Bilo je potrebno da susedne države shvate da Srbija ima vladu, dovoljno snažnu, da im ne popušta više no "što bi mogli interesi narodni dopuštati". Stopljena sa narodom, jedinstvena Narodna stranka na vladi, mogla je da se pripremi za evropske događaje i da se "njima koristi", kako bi došlo do *konačnog rešenja*

¹⁷⁰ Isto, st. 328.

¹⁷¹ Isto, st. 324.

¹⁷² Isto, st. 331.

sudbine onih pokrajina "koje su tesno povezane s istorijom srpskog naroda, i koje čine deo srpskog plemena, u narodnosnom pogledu".¹⁷³

Na izborima za Vanrednu Narodnu skupštinu, prvim posle Ustava od 1888. godine, koji su održani 14. septembra 1889. godine, Narodna radikalna stranka doživela je trijumf: od 117 mandata, dobila je 102, a Liberalna stranka preostalih 15 mandata. Napredna stranka nije izlazila na izbore: nije se oporavila od linča 1887. godine, a čekao ju je novi. Za predsednika Narodne skupštine izabran je Nikola Pašić. Narodna skupština, rekao je – "vrši svoju zadaću u vremenu posle jedne strašne vladavine, koja je *zadrmla narodnu snagu*, i koja je dovela finansije u nered i *koja je napustila tradicionalnu narodnu politiku*" (Podv. L. P.).¹⁷⁴

Na čelu Narodne skupštine, u kojoj su apsolutnu većinu činili poslanici Narodne radikalne stranke, nalazio se vođa stranke. Za potpredsednike Skupštine takođe su izabrani prvaci ove stranke. I svi drugi skupštinski organi bili su sastavljeni od radikalnih poslanika. Ova se Vanredna Narodna skupština, kako je rekao Živan Živanović – "konstituisala, kao čisto partijska skupština". Iz nje je proizašla homogena vlada. Ali, cilj nije bio "partijska vlada", već "partijska država". "Radikalna stranka, dotle moćna samo 'dole' u narodu, sad je, temeljno, učvrstila svoj položaj 'gore' u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti poradikaljeno je, i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansiralo neradikalno Namesništvo".¹⁷⁵ Kada je, 1892. godine, umro jedan od tri namesnika, Nikola Pašić je hteo da zauzme njegovo mesto. To je, međutim, zbog neslaganja namesnika Jovana Ristića, dovelo do pada vlade Nikole Pašića.

Razvoj u Srbiji posle donošenja liberalnog Ustava od 1888. godine, i sudbina samog Ustava, uzrokovani su, u najvećoj meri, karakterom srpskog radikalizma.¹⁷⁶ Začet sa kritikom Ustava od 1869. godine, srpski radikalizam se, u potonje dve decenije, konstituisao kao ideologija jedne revolucionarne partije. Svaka vlast, osim

¹⁷³ Isto, st. 335-336.

¹⁷⁴ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 1... st. 44.

¹⁷⁵ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije...* st. 37, 49.

¹⁷⁶ Neki srpski istoričari (Milan Protić, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret (1881-1903)*, Beograd, 1990) tražili su koren srpskog radikalizma u francuskom radikalizmu. Nikola Pašić je takva tumačenja svojevremeno i sam smatrao pogrešnim i ukazivao je na ruske revolucionarne ideje šezdesetih godina XIX veka, koje su sa Svetozarom Markovićem došle u Srbiju. Dr Andrej Šemjakin, "Nikola Pašić u uspomenu ruskog putnika". *Tokovi istorije*, Beograd, 2003, br. 3-4, st. 105.

direktnu vlasti naroda kroz samoupravu od vrha do dna države je – za Narodnu radikalnu stranku – tuđinska i neprijateljska vlast. Dakle: narodna, seljačka država kao uvećana zadruga, a ne moderna država zasnovana na vladavini zakona. Kao opozicija, Narodna radikalna stranka je sudar ove dve ideje o državi, naročito posle sticanja nezavisnosti, izoštrila do nepomirljivosti sa odlikama građanskog rata. Različiti spoljnopolitički oslonci nosilaca ove dve ideje o državi, Rusija kao središte slovenstva i Austrougarska kao paradigma zapada, percipirani su kao sudar Istoka i Zapada. A srpski narod – pisao je Nikola Pašić na početku "nove ere" – "otkako se je nastanio u tim zemljama, gde sada živi, uvek je u sudarima istočnog sveta sa zapadnim bio na strani istoka..."¹⁷⁷

Odnos snaga između ove dve ideje o državi prvi put je odmeren na izborima 1883. godine. Kralj Milan nije priznao pobedu Narodne radikalne stranke legalnim putem, a na njenu rezervnu varijantu – oružanu bunu – odgovorio je upotrebom vojske. Izborna pobeda Narodne radikalne stranke bila je osigurana tek posle donošenja Ustava od 1888. i abdikacije kralja Milana, koji je verovao da je, bar privremeno, osigurao dinastiju, ali i zapadnu orijentaciju Srbije.

Pobedom na izborima posle Ustava od 1888, Narodna radikalna stranka je osvojila Narodnu skupštinu. A potom – "preko Skupštine ona je dovela svoje ljude za ministre, a preko svojih ministara popunila i ostala mesta u državnoj službi radikalima. Jedan isti stranački duh osećao se u vladi i u Skupštini... Ministar i narodni poslanik, okružni načelnik i sekretar okružnog odbora; šefovi ministarstava i članovi Državnog saveta, odnosno Glavne kontrole – sve su to bili politički jednomislenici".¹⁷⁸ Osim što je narušila ravnotežu vlasti, apsolutna dominacija jedne stranke predstavljala je svojevrsni teror. To je, uz nemirenje krune sa smanjenjem vlastitih prerogativa, bio glavni razlog političkih kriza koje su potresale Srbiju posle Ustava od 1888. Devedesete godine su u znaku borbe između krune i partijske države.

Svaka godina u poslednjoj deceniji XIX veka obeležena je krizom: 1892. – snagom krune dovedeni su na vlast liberali – teror manjine umesto terora većine; 1893. – kralj Aleksandar se proglasio punoletnim; 1894. – u zemlju se vratio kralj Milan i ukinut je Ustav od 1888; 1896. – u Beogradu je održan veliki miting radikala iz cele zemlje s ciljem da se demonstrira moć Narodne radikalne stranke; 1897. –

¹⁷⁷ Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori... st. 304.

¹⁷⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, III... st. 56-57.

neutralna vlada, lični režim kralja Aleksandra, kralj Milan postaje komandant aktivne vojske; 1899. – atentat na kralja Milana, suđenje Nikoli Pašiću, na kome vođa Narodne radikalne stranke imenuje antidinastičke elemente u stranci.

Izgledalo je da se ustavna kriza duga jednu deceniju konačno završila na samom početku XX veka. Iznenadna smrt kralja Milana, 1901. godine, van zemlje odrešila je ruke kralju Aleksandru da potraži rešenje. Sporazum radikala sa naprednjacima i pritisak Rusije doveli su do oktroisanog Ustava od 1901, koji je odgovarao ustavnom nacrtu naprednjaka iz 1882. godine.

Pristanak Narodne radikalne stranke na oktroisani Ustav od 1901. godine doveo je do prve dublje podele u njoj. Ali, Pašić je smatrao da su Srbiji "za lakše izvršenje srpske zavetne misli... potrebne simpatije evropskih naroda". One se mogu steći prihvatanjem evropskih ustanova kao što su *ustavna država*. Jer, evropski narodi "neće zazirati od uvećanja i pojačanja jedne države, koja se kreće po stazama i načinom kojim idu njihove države". Pašić je na ustav gledao, pre svega, kao na sredstvo u borbi za ostvarenje višeg cilja: oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Sa tog stanovišta, za njega je bio prihvatljiv i manje napredan ustav ako "ostavlja narod na miru da se odmori, da prikupi nove snage, da pojača i nadoknadi ono što (je) u prošlim bitkama izgubio, i da više obrati pažnju na spremu Srbije za spoljne događaje". Drugim rečima, "sloboda celog srpskog naroda" bila je i ostala "veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda u Kraljevini Srbiji". Jer, da bi mogla da se koncentriše na ostvarenje nacionalnog zadatka, Srbija nije smela da unutrašnjim socijalnim i političkim diferencijacijama razlaže svoj jedinstveni supstrat. To stanovište ima nivo dogme: istorijske promene na njega ne utiču. Kako je u Narodnoj skupštini, 24. marta 1908. godine, rekao Nikola Pašić: "cela istorija Radikalne stranke dokazuje da smo mi jedna čisto nacionalna stranka... držeći se nacionalnih tradicija, ona će to uvek i ostati".¹⁷⁹

Prvih godina XX veka završio se još jedan period u životu Narodne radikalne stranke. Početkom aprila 1903. godine, kralj Aleksandar je izvršio državni udar: ukinut je Ustav od 1901, da bi odmah bio vraćen. U pozadini ovih događaja, kovana je zavera. Dugo pripremana, ona je završnicu dobila u noći između 28. i 29. maja

¹⁷⁹ Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 1... Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, 3... Latinka Perović, Predgovor. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji...*

1903. godine, kada su oficiri ubili kralja Aleksandra. Posle ubistva kneza Mihaila i posle više pokušaja atentata na kralja Milana, Obrenovići su, najzad, bili iskorenjeni.

Vojska je odmah za novog kralja proglasila Petra Karađorđevića, a Narodna skupština je, pre nego što će ga izabrati, donela odluku o ustavu. Ustav od 1903. preuzeo je najveći broj odredaba iz Ustava od 1888. i uspostavio parlamentarizam. Neodvojiv od liberalizma, parlamentarizam je u Srbiji morao biti duboko kontroverzan.

Forma nije Srbiji pribavila simpatije Evrope. Međunarodni položaj zemlje je pogoršan. Zbog ubistva kraljevskog para, Engleska je prekinula veze sa Srbijom, i njihovu obnovu uslovljavala uklanjanjem zaverenika iz vojske i njihovim kažnjavanjem. Do toga je došlo tek 1906. godine. Ali su zaverenici, 1911. godine, stvorili tajnu organizaciju Ujedinjenje ili smrt, koja je poznatija kao "Crna ruka".¹⁸⁰

Vojska je stupila na političku scenu s ciljem da je više ne napušta. Učešćem u sastavljanju vlade i marginalizacijom legalnih organa vlasti, zaverenici su doveli u pitanje ustavnost kao sistem ograničene, javne i kontrolisane vlasti. Dvor i vlada su njihovu zaštitu podigli na nivo državne politike, jer su oni bili garant njihove vlasti – "delo 29. maja nije zločin, jer ako je zločin, onda su zločin i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu... To se delo smatra kao patriotski čin" – rekao je Nikola Pašić u Narodnoj skupštini 22. jula 1906. godine.¹⁸¹ Samim tim, inspiratori antizavereničkog pokreta su "protivnici revolucije od 29. maja".¹⁸² Njima su sledovali zatvor i ubistvo u zatvoru, čak u prisustvu ministra policije.

Sa dolaskom na vlast posle prevrata, Narodna radikalna stranka preplavila je srpsko društvo.¹⁸³ U isto vreme, ostvarila je svoj vazdašnji cilj: jaka većina u

¹⁸⁰ Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, Beograd – Kragujevac, 1997.

¹⁸¹ Latinka Perović, Predgovor... st. 15.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ O tome, u svom već spomenutom spisu, Stojan Novaković kaže: "I kada je posle krvave noći od 29. maja 1903. radikalima došla vlast u ruke; kada su oni oglasili se za dinastičku stranku na koju jedino treba da se naslanja nova Karađorđeva dinastija – družinski su interesi izbili na prvi vidik, a sav se politički idealizam spustio u zaborav. Od ministra do birova sva se vlast nađe u radikalnim rukama. I sudovi i opštine pretresoše se toga radi. I razume se da se sva dobit, koja se mogla zaraditi liferacijama ili koncesijama morala naći u radikalnim rukama. Javni interesi potisnuti su savršeno nazad, da napred izbiju interesi družine i koterija. Služba posta radikalna tekovina, i ko se ničim drugim nije mogao zadovoljiti, smeštao se u službu. Po poznatoj narodnoj poskočici, 'Plati porez za mene, pa da glasam za tebe', uz koju se igra kolo Radikala i politika, i program, i težnja, i zadatak, i

Narodnoj skupštini, slab vladalac i kabinetska vlada. To je omogućavalo koncentrisanje na ostvarenje nacionalnog zadatka. Fiksiranjem cilja dat je snažan podsticaj nacionalizmu, a obesmišljen otpor militarizmu. Uz sve evropske forme, u kakve je nesumnjivo spadao i parlamentarizam, u pripremama za ratove i u ratovima, srpsko društvo je neizbežno ujedinjavala ideologija Narodne radikalne stranke. Unutrašnji garant njene višedecenijske vlasti bio je, u suštini, partijski karakter države, a spoljni – Rusija. Zato nije ni trebalo menjati program, već usavršavati organizaciju stranke.

duh stranke. *Ko nije radikal – nije građanin srpski, nije Srbin uđe u praksu u svoj gruboći i nagoti* (Podv. L. P.). Mladim ljudima nisu mogle obezbediti karijeru ni najsajnije sposobnosti, ako se ne bi opisali u radikale". Dr Latinka Perović, "Stojan Novaković o srpskom radikalizmu"... st. 330-331.